

PISMA KLEMENTA BOŽIĆA MATIJI MRAZOVIĆU O
PRILIKAMA U BOSNI 1867—1869.

Petar Korunić

Jedinstvena hrvatska *Narodna stranka* — koja je potkraj 1866. nastala ujedinjenjem *Narodno-liberalne* (na čelu s J. J. Strossmayerom, M. Mrazovićem i F. Račkom) i *Narodno-samostalne stranke* (na čelu s I. Mažuranićem, I. Kukuljevićem i I. Vončinom) — ugovorila je s vladom Kneževine Srbije tajni *Program* jugoslavenske politike na početku travnja 1867.

Taj je *Program* ostao nepoznat gotovo jedno stoljeće. Iako su A. Orešković¹ i Ch. Loiseau² potkraj XIX st., a J. Ibler³ u jednom neobjavljenom rukopisu na početku XX st. nagovještali postojanje »tajnog sporazuma« između srpske vlade i *Narodne stranke*, ipak je F. Šišić 1932, u nedostatku izvornih dokumenata, zaključio da »formalnog ugovora« između kneza Mihaila i biskupa J. J. Strossmayera »nije nikako i n kada bilo«.⁴

Tek je 1949. V. Novak objavio prvi izvorni dokument — pismo A. Oreškovića knezu Mihailu (datirano 25. kolovoza 1866) prema kojemu je Strossmayer, tada kao vođa *Narodno-liberalne stranke*, na prijedlog I. Garašanina, pristao na »zajedničku radnju između Trojedne kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske«.⁵ A zatim su G. Jakšić i V. J. Vučković 1963. objavili tajni *Program* jugoslavenske politike, koji je predsjednik srpske vlade i ministar vanjskih poslova I. Garašanin predložio hrvatskoj *Narodnoj stranci*.⁶ U toj knjizi, koju su zajedno napisali, utvrdili su da je taj *Program* nastao na početku ožujka, da ga je vlada Kneževine Srbije dostavila *Narodnoj stranci* tokom tog meseca,

¹ A. Orešković, *Malo više svetlosti*, Beograd 1895, 59; isti, *Da smo jednom na čisto*, Beograd 1898, 64.

² Ch. Loiseau, *Le Baïcan Slave et la crise autrichienne*, Paris 1898, 57.

³ J. Ibler, »Jugoslavenska zajednica« ili »velika Srbija«, *Nacionalna i sveučilišna biblioteka* u Zagrebu, R 4941, str. 6 i 7.

⁴ F. Šišić, *Štrosmajer i ideja narodnog ujedinjenja*, *Politika*, Beograd, 6. do 13. V 1932.

⁵ V. Novak, *Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka*, *Istorijski časopis* I, 1949, br. 1—2, Beograd 1949, 181—198.

⁶ G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*, Beograd 1963, 356—362 i 494—509.

a da ga je Mrazović s »pristankom« ujedinjene *Narodne stranke* donio u Beograd u početku travnja 1867. Isti Program ponovo je objavio 1965. V. J. Vučković uz brojne dokumente važne za ocjenu odnosa srpske vlade prema Hrvatima i uloge Hrvata A. Oreškovića kao posrednika između Hrvatske i Srb je.⁷

U vezi s time i istraživanjem hrvatsko-srpskih odnosa napose, u hrvatskih se historičara nakon toga nametala zadaća da, na temelju istraživanja arhivske građe, prouče jugoslavensku ideologiju u hrvatskoj politici u tom razdoblju (1866—68).

U svom proučavanju »južnoslavenskog pitanja« u *Narodne stranke*, V. Ciliga je također raspravljala o odnosu te stranke prema Srbiji (1866—68).⁸ U ocjeni tog složenog problema polazila je od pisma A. Oreškovića (25. kolovoza 1866), i uglavnom od pisama M. Mrazovića (koja su nastala potkraj 1867. i na početku 1868) u kojima je navodio da je srpska vlada napustila zajednički hrvatsko-srpski Program. Pri tome je neopravdano ustvrdila da je *Narodna stranka* taj Program jugoslavenske politike »ugovorila« sa srpskom vladom u jesen 1866.

Na temelju sistematskog istraživanja arhivske građe i suvremenih novina i časopisa, pisac je ovih redaka zatim u opsežnoj studiji (pod naslovom »Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866—68«) raspravljao o jugoslavizmu u *Narodno-samostalne* i *Narodno-liberalne stranke*, te o odnosu ujedinjene *Narodne stranke* prema Srbiji. U prilogima navedene rasprave objavio je, uz 20 dokumenata u vezi s time, tajni jugoslavenski Program i Plan o pripremanju oružane akcije u Bosni koji je *Narodna stranka* ugovorila s vladom Kneževine Srbije u travnju 1867. Spomenute dokumente pronašao je (1979) u ostavštini M. Mrazovića — stvarnog vođe *Narodne stranke*.⁹

Prema tome, tajni Program jugoslavenske politike i pokreta, koji je trebalo da započne oružanom akcijom u Bosni a kao krajnji cilj imao je sjedinjenje svih jugoslavenskih naroda (»jugoslavenskih plemena«) u »jednu saveznu državu«, bio je napokon pronađen i objavljen na srpskoj i hrvatskoj strani. Pa ipak, uza sve do sada objavljene dokumente i studije postavlja se pred historičare zadaća da nastave s istraživanjem i objavljivanjem dokumenata i da temeljito prouče hrvatsko-srpske odnose (u desetljeću od 1860. do 1870) i to: na razini (a) hrvatsko-srpskih odnosa u Trojednoj kraljevini, (b) odnosa između Hrvata i Srba iz Ugarske, te (c) odnosa između *Narodne stranke* (i Hrvata uopće) i Kneževine Srbije. A sve te složene odnose valja

⁷ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859—1874*, Beograd 1965.

⁸ V. Ciliga, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866—70)*, *Historijski zbornik* (dalje: HZ) XVII, 1964, 85—114; ista, *Stom politike Narodne stranke (1865—1880)*, Zagreb 1970; u toj knjizi ponovo je objavila navedenu raspravu iz HZ, str. 261—301.

⁹ P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866—1868*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU 11*, Zagreb 1981, 1—107.

promatrati preko gospodarske, društvene, kulturne, vjerske i političke problematike. Tek nakon toga mogli bismo s više pouzdanja govoriti o suštini i vrijednosti hrvatsko-srpskih odnosa u tom važnom razdoblju procesa integracije obiju nacija.

Dokumenti, koje ovdje objavljujemo, prinos su poznavanju tog problema. Svi su oni u najužoj vezi sa spomenutim tajnim *Programom* jugoslavenske politike. To su pisma Klementa Božića pronađena u ostavštini M. Mrazovića.¹⁰

Kl. Božić (1841—1893) je, nakon završenih studija na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu, bio od 1864. do kraja 1868. u službi dragomana (tumača) u pruskom konzulatu u Sarajevu — koga je pruski konzul dr Otto Blau uzeo jer je dobro vladao njemačkim i talijanskim jezikom. Božić, rodom iz Dalmacije, školovao se u Zagrebu nakon sloma neoapsolutizma — za vrijeme uspona *Narodne stranke*. Bio je izrazit narodnjak. Iz Sarajeva je slao u zagrebački *Pozor* i zadarski *Il Nazionale* dopise s kojima je hrvatsku javnost upoznavao sa stanjem u Bosni. Osobito su važni njegovi dopisi iz 1866. i 1867. S tim je dopisima, u kojima nalazimo obilje podataka o gospodarskim, političkim i nacionalnim odnosima u Bosni, skrenuo na sebe pažnju. U vezi s tajnim jugoslavenskim *Programom* i akcijom u Bosni, M. Mrazović je na početku 1867. uspostavio s Božićem blisku suradnju koja je bila osobito važna 1868.

Prema spomenutom *Programu* jugoslavenske politike, oružana akcija u cilju oslobađanja i konačnog ujedinjenja svih Južnih Slavena trebalo je da započne u Bosni. Jasno je, dakle, da je Bosna bila u središtu interesa također *Narodne stranke*. Odnos njezinih istaknutih vođa prema Bosni osvjetljavaju ponešto dokumenti koje objavljujemo. Na žalost, nismo uspjeli pronaći i Mrazovićeva pisma Božiću.

Božić je bio izvanredno pogodna ličnost kojoj se Mrazović obratio u vezi s hrvatsko-srpskom akcijom u Bosni. Ponajprije, u svojim je dopisima pokazao da dobro zapaža osnovne gospodarske i političke probleme, te nacionalne odnose u Bosni. Bio je u diplomatskoj službi i kretao se u društvu evropskih konzula u Sarajevu — odakle je crpio, s posebnim darom zapažanja, brojne informacije. Istodobno je pomno pratio domaću i evropsku štampu — sve ono što se odnosilo na »istočno pitanje«, problem Bosne i Južnih Slavena uopće.

Dokumenti koje objavljujemo pokazuju da su Mrazović i Strossmayer posvetili veliku pažnju razvoju događaja u Bosni, gdje je prema njihovu uvjerenju trebalo da započne ustanak u cilju oslobođenja Južnih Slavena. Preko Božića, Mrazović je bio veoma dobro obaviješten o akciji srpske propagande i s planovima srpske vlade u Bosni, jer je Božić pristupio srpskim tajnim odborima u Bosni i sâm stupio u vezu sa srpskom vladom. Osim toga, sâm je osnovao tajni odbor u Sarajevu u kojem su se nalazili fra G. Martić,

¹⁰ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46.

F. Moise, F. Linović, Đ. Rajković, F. Botini i drugi. Uz to, Božić se stavio na čelo šumskih radnika koji su bili spremni da započnu oružanu akciju u Bosni.

Božić je, dakle, 1867. i 1868. bio u vezi s M. Mrazovićem, J. J. Strossmayerom, A. T. Brlićem, A. Oreškovićem, srpskom propagandom u Bosni i, napokon, s vladom Kneževine Srbije. U Sarajevu se kretao u diplomatskim krugovima, pa ga je talijanski konzul Durando, koji je zagovarao jugoslaven-sko jedinstvo, obavještavao o tajnim i povjerljivim razgovorima s drugim konzulima.

U skladu s time, Božić je stupio u vezu i s bosanskim fratrima. Polazeći od pojedinačnih nacionalnih svijesti u Južnih Slavena, Božić je među Hrvatima u Bosni širio hrvatsku nacionalnu svijest i zagovarao ideju jugoslaven-skog jedinstva. U tu svrhu obilazio je fran evačke samostane i proputovao čiavu Bosnu. Osnovna je njegova tvrdnja, koju Mrazoviću više puta ponavlja, da u tadašnjim prilikama u Bosni ne može biti nikakva »samosvojna« pokreta za oslobođenje. Po njemu, Bosnu i Hercegovinu može osloboditi jedino Srbija. A u tom smislu je, kao predstavnik *Narodne stranke*, svestrano agitirao.

Prema tome, pogodnije ličnosti za vršenje propagande u Bosni, u duhu tajnoga jugoslaven-skog Programa, Mrazović nije mogao naći. A Božićeva nam pisma pokazuju: 1) nacionalne odnose, te političko i vojno stanje u Bosni 2) odnos tamošnjeg hrvatskog stanovništva (posebno fratara) prema pitanju sjedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom i 3) odnos *Narodne stranke* prema pitanju oslobođenja Bosne kao prvom koraku na putu revolucionarnog i oružanog oslobođenja i sjedinjenja jugoslaven-skih naroda u nezavisnu državu kao krajnji cilj.

Nakon što mu je potkraj 1868. prestala služba u pruskom konzulatu, Božić je boravio u Zagrebu gdje se kretao u društvu M. Mrazovića. Iako su se uvjerali da je srpska vlada napokon napustila zajednički Program jugoslaven-ske politike, nema sumnje da su zaključili da je potrebno da Božić ponovo ide u Bosnu. Zato je on u proljeće 1869. otišao u Beč gdje je podnio molbu da bude primljen u austrijski konzulat u Bosni, ali se, nakon neizvršenih obećanja, preko Pešte vratio u Zagreb, bez mogućnosti da se zaposli.

Pošto je *Narodna stranka* na početku rujna 1869. u Sisku pokrenula dnevnik *Zatočnik*, Božić je stupio u njegovu redakciju. Radio je zatim u redakciji hrvatsko-slovenskog lista *Südslavische Zeitung* i njegova nasljednika *Südslavische Correspondenz* 1871, te u *Braniku*, dok je kasnije bio marljiv suradnik i urednik *Obzora* (1871—1893). Kl. Božić bio je, dakle, izuzetna ličnost o kojoj do sada malo znamo, a valjalo bi mu posvetiti mnogo više pažnje.¹¹

¹¹ Usp. H. Kreševljaković, Kl. Božić u Bosni i o Bosni, Tkalčićev zbornik, Zagreb 1955, 201—208.

I

•Velecijeni gospodine!

Jučerašnji austrijski skoroteča donese mi veleštovano Vaše pismo od 20. ožujka na koje hitam da Vam odmah odgovorim. Zahvaljujem Vam na Vašem povjerenju, kojim se na me obraćate, i na povoljnih riečih koje mi o mojoj malenoj radnji¹² izraziste, i budite uvjereni, da znadem vrlo dobro uvažiti položaj našega novinstva, nego da bih kakove nagrade za moje neznatno djelo zahtievao. Ja sam Hrvat rođen, a Hrvatskoj moram sve zahvaliti, ako sam sreće imao da narodni duh pojnim, da uopće nešto višeg izobraženja stekoh, i ja bih veliki nezahvalnik bio kad se nebi po sili oduživao primljenim dobroćinstvom. Teško stanje u kom se Hrvatska nalazi, tišti moju dušu žestoko, nego da ne bih htio ma koliko odklanjati od nje prijeteću joj pogibelj. Budite uvjereni da od prvog dana moga dolaska,¹³ vršio sam svoju dužnost prama narodu i domovini. Neću da se hvalim, ali uzmite jugoslavenske novine poslie mog dolaska, i viditi će te velike pojave s' ovih krajevah, kakovih prije nije bivalo. Naravski da sam morao raditi s elementom vavjek našim težnjam protivnim, i sve je išlo u redu dok neudariše i odavle na nas. Mislím da sam ih bio ukrotio, ali na ovom putu nemogoh sliediti, jer Austrija svojim postupanjem spram nas oduze mi oružje kojim sam ju branio. Pod imenom Hrvatah vojevati, značilo je izvesti borbu sa fanatizmom srbskim, i tako piriti vatru, koja nam je mogla samo škoditi. Tako videći moju šutnju ohrabriše se Srbi na svoju izključivu ruku raditi, i ja ih pustih, jer ako hoću da pravo kažem, nemamo mi ovdje pripravljena zemljišta, dočim Srbi od 15 god. radikalno tjeraju, pod viđom istina vjere, srbsko ime, i zbilja danas svaki Rišćanin nazivlje se Srbom. Njihovo svećenstvo glupo do nevjerovatnosti uspjelo je u tom mahinalno, a naši inteligentni fratri nisu narod ni vlastitim imenom upoznali. Oni rade da zadrže svoje velike privilegije, koje pod nijednom vladom osim turske uživali nebi, pak se nebrinu nego kako će imetak pomnažati, manastire u palate obratiti, narod pod duhovnim pritiskom držati, da nad njim pašovati mogu, i tako zakopani u vlastitom egoizmu, ostadoše strani promjeni duha vremena, i njegovim posliedicam, iznevjeriv se i samom vjerezakonskom interesu, koj će bez svake sumnje u tieskobu doći rieši li se istočno pitanje pod prvenstvo Srbstva, ako uzmemo nizki stepen njihovog, hoću reći srbskog, izobraženja. Moje nastojanje da ih prenem s' njihova nerada, urodilo mi je više puta velikom neugodnosti. Ja sam ih sjećao na dužnost spram katoličanstva i Hrvatah, ali na rad ih povući nemogoh, i tekar mi je za rukom pošlo na Akademiju i Sveučilište nješto prinesakah učiniti, ali na javnom polju neće da se pojave, nego ako ih tko u novinah uštine.

Srbi su pak tako fanatični, da u nikakov posao, koj nebi posredno Srbstvu koristio, nebi prionuli. Vikača imadu ovde prilično, a u Brodu su im glavni atleti, koje ja po imenu poznám, kao i ovdašnje. Srbija ih dobro plaća, i zbilja vidimo da njihovim 'inscenisanjem' više postižu nego li snagom. Od jesenas pako dolaze ovamo češće nepoznata i poznata njihova lica, valjda da razvide kako radi propaganda. Ja da nebudem sasma izoliran, sastajem se kadkada s' njevojima, a s njihovim najvaljanijim borcem često. Njihove nade su velike, ali oni neshvataju

¹² Riječ je o dopisima koje je Božić iz Sarajeva slao u zagrebačke listove *Pozor* i *Narodne Novine*, te u zadarski *Il Nazionale*.

¹³ u Sarajevo 1864.

položaja stvarih; oni neznaju drugo nego agitovati, nu ipak ustupljenje gradovah¹⁴ nije ih razveselilo. I mislim da imaju pravo. Iz Prištine u Staroj Srbiji došla su ovamo 22. t. mj. 2 a 26. 1 bataljun Redifa (reservna vojska) i otišla su ka Crnoj Gori, a tvrdi se za izviestno da će iz Sjenice doći 5.000 vojske ovamo za u Hercegovinu. Polazeći vojska od Srbske granice, značilo bi da Srbija neće aktivno djelovati pošto je gradove primila, i komešanje bi valjda započelo sa Crnom Gorom, jer nevidim drugačije zašto se vojska u Hercegovinu šalje. Mušir-paša koj je po mom zadnjem dopisu¹⁵ morao ići u Hercegovinu, telegrafom je zaustavljen ovdje, a Constant Effendi povratio se je sa najmirnijim glasovima. U diplomatskih ovdajšnjih krugovih drže da nikako izmed Srbije i Porte neće biti rata, ali oni nisu mjerodavni, jer oni nisu drugo nego prosti izviestitelji.

Što se mene tiče, ja mislim takodjer da rata ovdje biti neće, jer se Srbija neuzda upustiti u rat s' Turskom koja ju može napasti sa točakah Vidina i Niša i iz Albanije, te tako mora Srbija razdieliti svoju vojsku, koja najviše 60.000 može brojiti, uzduž granicah, tako da bi mogla jedva polovicom na Bosnu krenuti. Turska ima u Bosni do 10.000 vojske regularne, a 60.000 bašibozukah bosanskih, koji svi oduševljenjem čekaju da udare na Srbiju, nadajući se pljački. Od raje teško se mogu nadati pomoći, od Katolika svakako nikakove, tolika je vjerezakonska mržnja. Evo pako razmjer pučanstva:

Muhamedanacah	444.404 duša
Rišćanah	500.000 duša
Katolikah	182.026 duša

Ovo razmjerje nemože se uzeti za tačno, ali malena je razlika. Turci su pako svi veleposjednici, a raja njihovi kmetovi, prvi oružani, a drugi goloruki. Trgovci Rišćanski pako takovi su podličine, da se od njih ničemu nadati nije. Turci pako kažu, da ako ih car pusti, da će se oni sami tući, premda ih je predaja Biograda vrlo demoralizirala, i upravo im veliki udarac dala.

Ako bi stvar s' naravskog gledišta uzeli, po gore rečenomu (ako Srbija sbilja se neuzda u ustanak, što je vrlo nevjerovatno) teško bi bilo pomisliti na rat, ako za ledjima Srbije nestoji Rusija. Dopis u br. 20 'Napredka' od 9. marta, koj po svoj prilici potiče iz službena pera,¹⁶ čini mi se da naslućuje na mir, jer ono nije nego taktika da umiri duhove u narodu, koj se nebi mirno htio valjda razoružati, pak mu se kaže da će knez ugovarati kako da primi upravu nad Bosnom i Hercegovinom i Starom Srbijom.

Medjutim piše mi moj dopisnik iz Broda,¹⁷ koji u poslove utiče svakako, ali je takodjer sanguiničan: 'Knez Mihailo valjda je jučer otišao u Carigrad. Vele da je sultan voljan Bosnu, Hercegovinu i Staru Srbiju njemu pod upravu predati. Meseć maj sve će riešiti, no samo znajte da se na po puta ostati neće bilo mirnim putem, bilo do rata. Odsad tek počinju važni dogodjaji.'

¹⁴ Od bombardiranja Beograda (1862) Srbija je zahtijevala da turske posade napuste njene tvrđave. Taj je zahtjev srpska vlada u drugoj polovici 1866. uputila Porti, koja je napokon do početka svibnja 1867. povukla svoje garnizone (posadu) iz svih srpskih gradova (tvrđava) i predala ih knezu Mihailu »na čuvanje«.

¹⁵ U Pozoru na početku 1867.

¹⁶ Od vlade Kneževine Srbije.

¹⁷ A. T. Brlić (1826—1868) — hrvatski publicist i političar.

Stvari jesu doista tako zameršene, da se ništa izviestno reći nemože. Ovdašnje okolnosti nisu nikako povoljne po Kretu,¹⁸ i prama tomu dao sam savjestno izvješće. Predstaviti u novinah ovdašnji položaj u istinom vidu, čini mi se značilo bi izazvati viku Srbah, koji bi rekli da mi reakciju na nji eserciramo. Ja ću medjutim iz mojih podatakah ovako statistički naslikati razmjerje pučanstva, i vjerezakonski odnošaj, i poslati Vam čim prije, a ovo o kretanju vojske možete izvaditi iz ovog dopisa, kao i mnenje o ustupu gradovah.

Slučaj g. Relje¹⁹ budući je opisan u 'Napredku' prilično točno, ne treba da ga ja razpravljam, no medjutim on je svedjer lišen svoje službe i polazi danas u Dubrovnik k' svojju kući dok se stvar rieši. Tako se nagradjuje služba od 15 god. i garancija Konsulata kroz celu godinu. Šta će na to Turci?

Pišite mi da li želite samnom se razgovarati a ja bih isto tako želio s Vami, ali je to tako mučno da sbilja neznam kojim vidom bih preuzeo putovanje. Na me se toliko pazi, da bi odmah kazali, da idem u kakovoj revolucionarnoj missiji, nu na to bih se ja još smijao, ali sa mojim predstojnikom teško. On je personificirani njemački pedantisam, pa teško da bi mi dopustio u sadašnje vrijeme da odem na dopust, jer ako bih i samo do Broda htio ići, htjelo bi se najmanje 12 današ tamo i amo, a meni kontraktadnom činovniku jedva pod izvanrednim okolnostim da bi moj chef dopustio. Ja imam još 7 mjesecih kontrakta, i onda ću ostaviti ovo zvanje, u tom slučaju kad bih se mogao ovdje naći i neodvisno živjeti, mogao bih die'ovati. Stečena izkustva ja ću objelodaniti.

'Bosanski Vjestnik' prestat će izlaziti koncem marta po st.²⁰ Nemamo ništa žaliti. Sopron oće ovdje ostati. Dopis mu u 'Wandereru', gdje slučaj g. Relje spominje, pisan je pogledom na ovdašnju situaciju, u istinom vidu, s' gledišta samo mađjarskog, t. j. vidi se da bi želio da se ništa nedogodi.

Za ovaj put završujem s' opazkom da naši medjusobni odnošaji stoje svjedjer u onom razmjerju kako se nalaze u mom dopisu u br. 240 'Pozora' 1. rujna.²¹

Ako namjeravate šta važna pisati mi, preporučite pismo g. Dru Mušickomu u Brod i neka bude fr. recom.

Pozdravljajući Vas, sa visokoštovanjem ostajem
Sarajevo 30. ožujka 1867.

Vaš sluga i štovatelj
Kl. Božić.*

II

*Visokocienjeni gospodine!

Iz moga pisma od 28. travnja, kojega je odlomak bio štampan u 'Pozoru' od 10. travnja, biti će te shvatili ovdašnji položaj politički još jasnije nego iz dopisah u 'Pozoru', koje ja po političkih okolnostih udešavam. Vi ste medjutim bili u Sèrbiji,²² i po svoj prilici biti će te se obavjestili o onamo vladajućih namjerah, ja ću samo da Vam ovdašnje stanje i misli priobćim.

¹⁸ U drugoj polovici 1866. izbio je ustanak Grka na otoku Kreti. Nakon više ustanaka Turci su 1868. dali otoku statut.

¹⁹ Pavao Relja — Dubrovčanin; bio je u službi austrijskog konzulata u Sarajevu, ali je 1867. otpušten.

²⁰ *Bosanski Vjestnik* — nedjeljni list, izlazio 1867. u Sarajevu.

²¹ *Pozor* 240, 1. IX 1866.

²² Pošto je uži krug ujedinjene hrvatske Narodne stranke prihvatio tajni Program jugoslavenske politike, koji joj je srpska vlada predložila, M. Mrazović ga je na početku travnja 1867. odnio natrag u Beograd.

Kao što sam Vam onda pisao, tako i sada sam te misli, i samnom jednako misle naši prijatelji, da u Bosni niti će biti, niti može biti kakova pokreta, prvo što nije moguće složiti ova tri vjerozakona, dapače ni sama dva kršćanska na zajedničko djelovanje, drugo ako bi pravoslavni i mislili na ustanak, nemaju vodja ni oružja, niti bi dovoljni bili brojem nadvladati Muhamedance. Bolja njihova klasa, trgovci naime nebi nikako htjeli na kocku staviti njihov imetak, a oni danas ponajbolje žive u zemlji.

Bez sumnje mniju srbski agenti da je sav narod rišćanski spreman, ako bi do čega došlo. Ja sam se radi toga s' mnogima razgovarao, ali se nisam mogao uvjeriti da su osviedočeni o istini svog tvrdjenja ni oni koji to pripoviedaju. Drugi patrioti, i ljudi nama posve skloni, i zemlju dobro poznavajući stalni su u misli da se ovdje ništa poraditi neće, pak su njekoji i u Biograd u ovom smislu pisali, i u Biogradu zlovoljno su primili slične tvrdnje.

Ono što bi se očekivati moglo u slučaju invazije srbske, za sigurno sgrtala bi se mladež pod njihove barjake sa svih stranah Bosne, ali ustanak u masi nebi ni tada nastao, radi toga što je pučanstvo pomiešano u svih sandjaci. Muhamedanci istina strašno su demoralizirani radi ustupa gradovah, a viesti iz Krete, da je naime Omer-paša potučeni bio, upravo su ih uništile, tim većma, što Ist vladin 'Bosna'²³ nikakvih glasovah nedonosi s' onog otoka. Begovi po selih već govore o propasti carstva, pa razlažeć medjuse pod koga bi volili podpasti med Srbijom i Cesarinom (Austrijom) bez dvojbe vole posljednjoj, jer kažu ovo je i prvo cesarsko bilo. Ovo je sasna naravski, jer su do skora smatrali Srbiju robinjom Turskom, pak nebi želili podpasti pod njeno gospodstvo, i borili bi se protiv njoj žešće nego protiv Austrije kad bi ih vlada u borbu pozvala. Svojevoljno protiv Austrije neznam da li bi ustali kad bi ova zemlju okupirala, a Srbijom bi se sigurno ogledali, ali teško bi se održali kad bi Srbija sa 30.000 uredjene vojske u Bosnu provalila. Turske vojske nema u Bosni i Hercegovini više od 6—8 hiljadah svega, i to kukavne, a sada odlazi iz Hercegovine u Rumeliju kako se stalno tvrdi 8 bataljunah, t. j. 5.600. Ostali bi dakle bašibozuci (irregularna vojska bosanska) i 3 hiljade zaptijah (oružnikah) s' kojima bi se mogla Srbija izmjeriti, i upravo je za čudo zašto da Srbija ništa nepokuša. Ja od moje strane nevidim drugo nego da ona u istinu nema one sile koju po novinah pripovjeda, te misli i dalje raditi diplomatskim putem. Drugo što ju možda zadržava jest to, da neće da vadi kestenje iz vatre za Austriju. Što je bilo pisano po novinah o ugovoru izmed Porte i Srbije, ja se držim onoga što sam pisao 2. travnja, dodajući k tomu, da je Srbija onu viest u sviet bacila, nebi li stekla simpatiju i odobrenje javnoga mnjenja. Svakako je politički cilj bio da se Srbija skopča sa pitanjem o Bosni. Nego ako Austrija bude postojala, i imala Francusku i Italiju uza se, o čemu ima nješto vjerojatnosti, onda će teško dobiti Srbija Bosnu. Ali tko može danas činiti kombinaciju za budućnost?

Radi mnogih uzrokah vidim da bi mi bilo nužno da se sastanemo, jer se sve nemože povjeriti papiru, ali ja sada nemogu izići upravo poradi neizvestnosti položaja, a i moj chef biti će odsutan za dva ili tri mjeseca od sjedališta, i ja ću tekar u jeseni, ostao ili neostao dalje u službi, doći u Zagreb.

Radujem se slogi izmed Srbah i Hrvatah na vašemu saboru; onakovo popuštanje zahtievala je nužda nema sumnje, nego medjutim Srbi osvajaju svaki dan više s' našim popuštanjem, i teže da dobiju hegemoniju u Jugoslavenstvu, i u Svietu

²³ Bosna — službeni list, izlazio u Sarajevu 1866—78.

su puno učinili za svoje ime. Mnogi strani spisatelji, a i Srbi po svjetskih novinah pišu o samom Srbstvu u Jugoslaviji. Osobito ove godine izišavša brošura od grofa Međe Pucića²⁴ (Orsato Poyza Tip. dei successori Le Monier Firenze 1867) intitilirana 'La Serbia e l'impero d'Oriente', razprostranjena po svoj Italiji kao brošura, i tiskana u dielu 'Nuova Antologia', postavlja Srbe na čelo Jugoslavenah, dapače Hrvatah bilo bi samo u 3 okružja dalmatinska, i u Varaždinskoj i Zagrebačkoj županiji Karni (Slovenci); literature svoje Hrvati nebi imali, već uzeli naprosto literaturu Srbsku. Ovakove brošure, u današnje doba gdje se radi o istočnomu pitanju, u kom je Italija mnogo interesirana, mogu delovati mnogo, i trebalo bi da od naših kogod u Talijanske novine redovito dopisuje, ne da radi proti Srbije, ali da sačuva naše. Italija nezna o nama ništa, i upravo se moram čuditi kad čitam talijanske novine kako o našem saboru krivo sude, crpeć njihove vesti iz 'Debatte' i drugih nam neprijateljskih organah. Ja sam poslao jedan dopis u 'Gazzetta piemontese' da izpravim ono krivo mnenje koje sam u njoj čitao, ali bi nužno bilo da iz Zagreba kogod dopisuje redovito u 'Lombardiu' u Milano, koj je list veoma razprostranjen ili u drugi koji list talijanski, i da temeljito razloži odnošaje naše napram Ugarskoj i Austriji. To je neizbježiva nužda da se odmah učini, jer inače dogodi li se šta iznenadna, opet će na nas graknuti kao reakcionare. Istina da neće sva Evropa, ali mi smo najbliži susjedi Talijanah, koj su nam i pogibeljni, pak ako madjarska emigracija zavede javno mnenje, mogu nam postati još opasniji, ako mi neuznastojimo s' našom stvari ih upoznati.

U pomenutoj brošuri istina označen je naš napredak pred svim ostalim jugoslavenskim zemljama, i u kratko naš odnošaj spram Austrije i Ugarske, ali sasma na kratko, dočim mi trebamo neprestano raditi da se mnenje u obće kod naroda talijanskoga putem novinarstva o nama promieni. Službeni krugovi su ponješto bolje obaviešteni, i nesreća je što još nije štampano izvješće u 'Bollettino Consolare' ovdašnjeg talijanskog konzula, Duranda,²⁵ koj nam je pravi prijatelj. On će pisati, dapače piše istoriju Jugoslavenah, i najveće crpi iz naših izvora, Račkoga,

---

²⁴ M. grof Pucić (1821—1882) — Dubrovčanin, koji se zanosio liberalnim idejama Risorgimenta. Zalagao se za slogu Srba i Hrvata već od 1841. U 60-im godinama Pucić je, pod utjecajem učenja V. St. Karadžića, bio uvjeren da štokavština određuje pripadnost srpstvu i da Kneževina Srbija treba da oslobodi Južne Slavene ispod turske vlasti.

²⁵ C. Durando — talijanski konzul u Sarajevu 1863—1868. Zastupao je misao da zblizenje između Austrije i Južnih Slavena nije u interesu Italije, jer bi to omelo njeno potpuno ujedinjenje. Zato je podupirao težnju za ujedinjenje Južnih Slavena. Ali je, kao i Kl. Božić, držao da je bilo kakav samoinicijativni i jedinstveni pokret za njihovo oslobođenje od turske vlasti nemoguć. Preko Božića, Durando je stupio u vezu s istaknutim narodnjacima iz Hrvatske (Mrazovićem, Strossmayerom, Bričćem i dr.), te s povjerenikom vlade Kneževine Srbije u Slavonskom Brodu. Bio je dobro upućen u odnose između hrvatske *Narodne stranke* i Srbije. Iako je podupirao ujedinjenje Južnih Slavena, ipak je, na temelju pomne analize, tvrdio da je Srbija u vojnom i materijalnom pogledu nemoćna da oslobodi Bosnu. Po njemu, to treba da učini »velika i snažna« sila (Austrija ili Rusija). Smatrao je da su katolici manje isključivi od pravoslavnih, pa je vjerovao da bi »jugoslavenski pokret« s centrom u Hrvatskoj imao više izgleda na uspjeh. Usp. P. Mitrović i H. Kreševljaković, Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863—1870), Naučno društvo NR BiH, Građa V, Sarajevo 1958; Lj. Aleksić-Pejković, Politika Italije prema Srbiji do 1870, Beograd 1979.

Archiva Jugoslavenskog,²⁶ i ostalih izvora, a i 'Pozor' mu je od velike pomoći. Samo bi trebalo da ima kakovo sustavno dielo od 1848. god. i pošto ja sam neznam da li takovo postoji, molim Vas, da mi ga neodvlačno pošaljete ako ga ima. Najnoviju istoriju od Ljubića²⁷ naručio sam već. On je vrlo zaljubljen u naše stvari, i mi ih neprestano pretresamo, osobito zanima ga radnja našega sabora, i mi die-limo misao, da je sabor zlo učinio što nije poprimio resoluciju Perkovčevu.²⁸ Istina adresa većine opravdat će sabor, da je htio nagodbu čestitu, ali se može su-mnjati da li će imati uspjeha. Ne mašina je mana adrese što je onako duga, i što ju radi toga strane novine neće donijeti, jer im nije briga da ju prevode, a mi nemamo naših emigranata koji bi to učinili. M slim da nema sabora koji bi onako duge adrese činili, osim još ugarskoga. Ima doduše opravdanja tomu u našem sustavu, ali ovaj nije svietu poznat. S' nestrpljenjem čekam odgovor na adresu, a milo mi je što se ovdašnje občinstvo zbilja interesira i za sabor.

U jednom pismu što sam Vam skoro poslao, i što je bio predan na pošti u Brodu 7. ovoga mjeseca, bio sam Vam pisao da naložite odpravničtvu da 'Pozor' šalje pod Durandovom adresom kao prije, jer je on to držao za čast, ali svejednako dolazi pod mojom adresom. Zatim bio sam Vas zamolio, da za vrijeme dok traje sabor, ako Vam nije tegotno slati besplatno jedan iztiskak pod mojom adresom, a ja da ću plaćati poštu od Broda dole, jer bih želio da se čitanje 'Pozora' što više ovdje razprostrani. Pošto pako dolazi samo jedan iztiskak pod mojom adresom, jer sam bio zaboravio pisati da dolazi pod Durandovom, kad sam poslao prenumera-ciju, to je moj list od 4. tek. mj. se izgubio.

Uzimaju svu pozornost tamošnjeg občinstva domaće stvari, zadržao sam moje statističke crte o Bosni, koje ću Vam poslati u hvam se dojučuće pošte, kad će valjda biti većom pozornosti čitane. Neće tu biti ništa izvanrednoga, ni obširnoga, ali ću finacianu struku taknuti, iz koje se vidi materialni dobitak za onoga tko Bosnu osvoji, onda ću opisati barbarsko stanje poštah.

Vidio sam sa zadovoljstvom dopise u 'Indépendance belge', jer po njoj će Evropa doći do spoznaje ne samo djelah našega sabora, nego i naših ljudih, medju kojima Vi držite prvo mjesto. Nije to za me stvar nova, ali radujem se da i tudji i naše sposobnjake po imenu znadu. Zaista obraz naroda je osvietlan, i Strossmayer gledat će s' daleka slobodnim zadovoljstvom kako su ga osvetili dostojni sinovi domovine.²⁹ Samo daj Bože da svi uztraju u borbi, koja bi reć da je tekar zametnuta. Odvažnost dosadašnja, oduševljenje koje vlada u svih krajevih domovine, jamče za dobar uspjeh.

²⁶ Arhiv za povjestnicu jugoslavensku; pokrenuo ga je I. Kukuljević 1851. kao organ »Društva za povjestnicu jugoslavensku«.

²⁷ S. Ljubić, Pregled povjesti hrvatske, Rijeka 1864.

²⁸ Hrvatski sabor, koji je bio odgođen 9. siječnja 1867, ponovo je sazvan 1. svibnja sa zadaćom da riješi pitanje odnosa prema Ugarskoj. U adresi kralju od 18. svibnja, Hrvatski je sabor izjavio da u Ugarski sabor ne može poslati svoje zastupnike da sudjeluju pri kraljevoj krunidbi, jer odnosi s Ugarskom još nisu uređeni, te izrazio stav većine narodnjaka o svim spornim pitanjima između Hrvat-ske i Ugarske, temeljeći svoje stajalište na čl. 42. od 1861. U svom pak posebnom prijedlogu, I. Perkovac je tražio posve samostalni državopravni položaj Trojedne kraljevine, nadajući se da nagodba između Austrije i Ugarske neće uspjeti i da će onda Hrvatska ugovoriti povoljniju nagodbu s Ugarskom.

²⁹ U audijenciji 29. travnja 1867. Strossmayer je odbio carev »mađarski pro-gram«, pa ga je v. adar »pod prijetnjom sile« primorao da odustane od sudjelovanja u radu Hrvatskog sabora i da oputuje u inozemstvo, a tada se nalazio u Parizu.

Naši službeni krugovi su svejednako zbunjeni, porazi u Kreti, agitacija opet ovaj čas ponovljena o ugovoru izmed Porte i Srbije glede ovih pokrajina, nesigurnost od Crne Gore, dopisi po novinah, sve ovo smelo je službene krugove da su izgubili orientaciju. Pomoći si traže u intrigah, špijunstvu na sve strane i u šarlatanizmu. Da je valjane ruke, mogla bi ovom stanju kraj učiniti s' uspjehom, ali kad nema koga, valja čekati.

Najodličnije Vas pozdravljajući, ostajem sa visokoštovanjem

Vaš štovatelj
Kl. Božić.»

Sarajevo 1. lipnja 1867.

III

»Visokocienjeni prijatelju!

Molim Vas da mi oprostite što Vam nisam do sada poslao obećane statistične crte. Moj chef, koj je bio rekao da će otići iz Sarajeva početkom ovoga mjeseca, još je ovdje, a kad je on u mjestu, onda meni neostaje vremena za moje privatne poslove. On ne će da mi koja para preteče koju nebi radom zaslužio. Ja radim najviše za njegove stvari, jer u službi nemamo posla mnogo, neimajući nego samo jednoga podanika. Nemislite dakle da iz nemarnosti Vam neposlah obećano. I sad nisam u stanju da Vam sve pošaljem; međjutim šaljem Vam 2 poglavlja, a 2 ću Vam poslati prve pošte. O tome nemojte ni najmanje sumnjati. Što Vam šaljem crpio sam iz sakupljenog mog materiala; priznajem da neće biti ugladjeno, jer bih bio morao korigovati pa prepisati, ali sam pisariom tako opterećen, da mi nema mrzkije stvari što pisanje. Ako ima pogrešakah slovničkih ili u sintaxi, neka popravi uredništvo. U obće mislim da će ovo malo crtica biti za naše občinstvo interesantno. Ako se bude dopalo, napisat ću ove zime jednu statistiku. Ali bih morao zemlju po nešto obići, nu hoće se na dan najmanje dukat, jer putevah nema, konakah nema, nego moram poći k parocima, što više košta nego u konaku. Čovjek mora k tomu uzeti za se konja, momka i za njega konja. Radi daljine konakah, 7—8 sati na konju, teško je putovati pješke. Moja plaća doticala je da mogu prama po'ožaju živiti, ali što uštediti nije moguće. A mjesec dana putovanja zahtjeva najmanje 30 dukatah. Kako mu drago, i ono što znam, nastojat ću da na dobro naroda upotrebim.

U 'Narodnih Novinah' morao je biti prije desetak dana članak na odgovor 'Bosni' ali ovdje 'Narodne Novine' dobiva samo Rašid Effendija i fra Gergo Martić, ali on nije ovoga broja dobio. Ako bi ovaj broj mogli poslati puno bih Vam zahvalan bio. Umetnite ga u 'Pozor'. Osim moga posla preuzeo sam ja ravnanje mojih koleгах, jednoga hoće intrigom da gone.

Kod pučanstva kazao sam naroda srbsko-hrvatskoga. Mislim da se time Srbi ne bi morali uvriediti. Hvala Vam na razjasnjenju o postupanju saborskom. Vi znate da sam Vam jednoč pisao, da nisam mogao proračunati po pozorovoj stranki izlazak saborski, jer sam se bojao zbilja da će svi autonomi, i vojnici iz Krajine, ako budu pozvani, poći u logor Madjaronah. Hvala Bogu kad ste znali to prepriečiti. Ja sam znatiželjan i nestrpljivo čekam što će vlada sada raditi. Da nas čekaju teški dani nema sumnje. Drago mi je međjutim da je adresa donešena bi'a u francuskih listovih; moj najveći strah je bio da nebude prevedena. U 'Debate' i 'L indépendance belge' nisam je čitao, pak sam se bio uzbojao. Vrlo je dobro što će te se pobrinuti da se u talijanske novine dopisuje, bolje u nji nego u domaće

talijanske, jer našinci mogu iz 'Pozora' crpsti; nu tim ne kažem da treba 'Nazionale' i 'Cittadino'^{29a} zanemariti.

Pruske novine 'Kreuz Zeitung', koje su prije nas branile, ima dva mjeseca da o našim stvarima ili šute, ili neprijateljski govore. One stoje u odnošaju s' najvišimi krugovi. Članak o Turskoj, kojega ste odlomak donieli, znamenit je, ali Prusija nije prijateljica Slavenah. Ja sam mnogo naučio. Ovih danah plađira gore rečeni list za dualizam, i kaže da se zapadna pola carevine 'njemački' uredi, i pod pruskom zaštitom cvasti može. Sprijateljjenje Austrije s' Pruskom bilo bi najveće zlo po Slavene.

Zelim da dobijem čim prije obećane mi 'Aktenstücke'³⁰ i razpravu o Rieci,³¹ kao i dopise iz 'Cittadina'. No gosp. Durando glede Rieke, i saborske ovogodišnje radnje je točno upućen iz 'Pozora', jer je on naučio naš jezik i čita svaku knjigu. Sada čita razpravu o Rieci od Račkoga što no je skoro izišla, a kupio je i istoriju Ljubića. — U ostalom kod nas ide vavijek jednako; ovih danah ću Vam poslati dopis, a sada izručam se Vašemu prijateljstvu, i sa veleštovanjem ostajem

Vaš sluga i prijatelj
Kl. Božić

U Sarajevu, 22. lipnja 1867.

P.P. Ja mnijem da bi priložene crte u podlistak 'Pozora' štampali, a ne kao dopise.*

IV

»Visokocienjeni prijatelju!

Prošloga petka primio sam poslane mi knjige, i iskreno Vam zahvaljujem na ljubavi; one su mi bile vrlo nuždne za upoznanje naše nove povjesti, a moći ću i moga prijatelja g. Duranda uputiti sigurnije o pokretu 1848. godine. Kamo sreće da imamo više onakovih prijateljah u ovdašnjih zastupnikah, tada bi sigurno naše stvari bolje stajale, ali žalibože samo kod njega našao sam zemljište za nas povoljno, a najnovije vrijeme uputio sam francezkog Vice Konzula u Mostaru na 'Odlomke' i 'Ocienu' Račkoga³² i na 'Arkiv Jugoslavenski'. U politici sliede oni dakako pravac njihove vlade, pako ako su oni pravi izraz vladinih misli, tada scienim da će njihove vlade u istočnom pitanju stajati uz Austriju, jer se boje Rusije. Mislim da Srbija oklieva upravo stoga, jer nebi htjela za drugoga kestenje iz vatre vaditi, pa radi najprije diplomatsčnim putem. Prekjučer primio sam pismo iz Biograda od prijatelja koj stoji u doticaju sa višimi krugovi, i medju ostalim piše mi: 'man will, man möchte zu einem Entschlusse kommen, allein man traut sich nicht, sondern trachtet alles Diplomatisch zu schliessen. Die Ereignisse indessen dürften nicht warten.' Ustmeno pako tvrdi mi se da dojdućega mjeseca svakako nješto mora puknuti. Ono što ne mogu razumjeti jest da se ovdje početak očekiva; i najsanguiničniji nevjeruju da bi ovdje što početi moglo. Ja ostajem pri mom

^{29a} *Il cittadino* — izlazio je u Trstu 1867—68.

³⁰ S. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, Wien 1861.*

³¹ F. Rački, *Rieka prema Hrvatskoj, Zagreb 1867.*

³² F. Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije, Beč 1861; isti, Ociena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, Književnik I, 1864, br. 1, str. 35—77; 2, 199—227; 3, 358—88; 4, 544—82.*

mnenju, da u Bosni neće šta započeti dokle tko nenavali, a u posljednjem slučaju nadati se je pomoći od pravoslavnih. Da se duh med njimi poboljšava (osim u varoših) nema sumnje, i ovih danah ima primjerah, jer su Cajničani, najviše pravoslavni sa muhamedanci, i Konjičani došli ovamo tužiti mudire, i Vezir ih je odma svrgnuo. U skoro tri godine što sam ovde nema primera da bi što takova uradili, premda imadoše svaki dan uzroka.

Kako će se držati katolici, zavisit će od fratarah; ovi bi najvolili da ostane kako je, ali moguće da će se uzbojati radi budućnosti, i da će ostati barem pasivni. Kako mu drago bilo, bilo bi dobro da Srbija počne, jer bi se Bosna oslobodila, no neznam koga bi zapala; o tome bi odlučili dogodjaji.

S' mojim podacim sam zakasnio žalibože proti mojoj volji; 6. tek. mj. poslao sam Vam nastavljenje br. III, a 11. tek. mj. po turskoj pošti pogl. IV i konac. Možda ste puno više očekivali, ali pomanjkanje vremena, i moj položaj nedopušta da budem specialniji i obširniji. Da zadobiju veću važnost postavio sam svoju cifru ne zato što bi im ona važnost dala, nego jer ono što se podpiše, ima vjerovatnost, a mogu Vas uvjeriti da nije lahko u mom položaju ni bilo cifru staviti, ako i jesu same iniciali. No ono je pisano za izvanjski svijet, i ja neću dati ovdje čitati, ako ne donese 'Nazionale' prevod, a ovdje imadu 3 exemplara, premda se i onako sve što se piše na moja ledja prti. Ako dakle budete očekivali mnogo više, pomislite da nisam mogao više pisati, premda se uhvam da će i ono malo pobuditi interes. Za geografiju preporučam Jukića²³ i Rosklevicza kartu.²⁴

Vidim teškoće kojim se morate boriti, i boli me u duši, te predam (!?) kako će novi izbori za sabor izpasti. Nebirati u sabor ako se vidi pogibelj, neznam dali bi bilo shodno, ali opet bi reći da se namjerava postupati sa Hrvatskom a la Erdej. Kad bi iztočno pitanje izašlo djelovno na pozorište, naš bi položaj dakako sasma se promjenio. U kratko morali bismo vidjeti da li će ove godine šta biti.

Čujem da će Sopron (Ignjat) izdavati u Zemunu 'Bos. Vjestnik' od 1. srpnja po starom. Mislim da će dihati duhom turskim, jer mu je ovdje vlada osigurala, kako iz sigurna izvora čujem, 100 predbrojnikah.

'Pozor' dolazi i od 1. srpnja pod mojom adresom, a ja bih svakako volio da dolazi pod Durandovom, jer je njemu to milo, i on bi imao plaćati poštarinu. Predplatu za tekući tromjesec poslat ću prve pošte i nastojat ću da Vam svakom poštom pošaljem po jedan dopis.

Čujem da Vezir namjerava preko Pešte ići pozdraviti sultana u Beč, ako se preko Beča povraiti u Carigrad.

Broj ('Pozora') od 30. lipnja nisam dobio, a i onaj od 5. srpnja, ako nedođe sutrašnjom turskom poštom, a bilo bi mi mučno da ovaj posljednji uzfall radi drugoga diela 'pućanstva'.

Primite moj iskreni pozdrav, i budite uvjereni da Vas visoko štujem

Vaš s'uga i prijatelj
Kl. Božić

Sarajevo, 12. srpnja 1867.

P. P. Dok se štampaju odlomci neka dolazi

'Pozor' na moje ime, a poslie odmah na Durandovo.*

²³ (I. F. Jukić), Zemljopis i povjestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka, Zagreb 1851.

²⁴ J. Róskiewicz — austrijski major. izdao djelo: Studien über Bosnien und die Herzegovina, u kojem su sadržane zemlj. karte.

V

»Visokocienjeni prijatelju!

Bez odvlaka odgovaram na velecijenjeno Vaše pismo od 7 srpnja, koje je Strossmayerov sobar predao momu konsulu u Gradiški i ovaj meni odpremio. Ja Vam nemogu dosta zahvaliti na povjerenju kojim me susretate, staviv mi na raspoloživost 30 dukatah za putovanje po Bosnoj, i tim sam bolniji što žalibože ne mogu nikako odmah put preuzeti. Blau²⁵ je odpratio familiju do Siska, i tu se sastao sa Strossmayerom i s njim putovao do Gradiške, a od onuda ide obilaziti Bosnu, što će najmanje do konca ovog mjeseca trajati, a međutim je na meni Konsulat. Okolnosti su pako takove, da neznam za stalno da li ću moći u kolovozu odmah putovanje započeti, jer, hoće li neće li što biti, govorka (se) da će se nešto od strane Srbije započeti u kolovozu. Ovo govorkanje je krivo što Blau nije otišao sa familijom na dopust, već je ostao u zemlji, a isto tako i talijanski konsul je htio otići, pak ga je ministarstvo zaustavilo do jeseni. Čovjek nezna da li će šta biti, ali u dvojbi nemože se odalečiti, tako i ja morati ću ostati na mjestu po svoj prilici ako bude kakovih izgledah, jer budući ja sam s'Konsulom imam na vratu svu pisariju, koja bi u tom slučaju se pomnožila. Ja nemogu dakle odlučiti stalno vrijeme za putovanje, nu ako se šta međutim ne pokaže početkom augusta običi ću barem znamenitije prediele.

Moj posljednji list od 13. tek. mj. koga će te biti uhvam se primili, razjasniti će Vam ponješto situaciju, samo žalibože što nije najbolja. Ustanku se nije nadati bez invasie, to je sveobće mnenje.

Zao mi je što Vašemu pouzdaniku nepodje za rukom u Bosnu unići. Velika je bila ludost bez pasoa ići. Svakako, ako je, kao što jest prešno, dobro bi bilo da tko dodje, ali pod imenom trgovca, da traži šume, kože, ili što mu drago, ne treba ništa kupiti, mora samo imati uredan pasoš, i nesmije biti gospodski, to jest ukusno i fino obučen, inače može građansko odielo nositi. Mogao bi uzeti put Bihać, Banjaluku, Jajce, Travnik — Sarajevo, a odavle u Brod. Obćenje s' narodom vrlo je teško, jer na sve strane vlada špijunstvo. Koliko bi Konsulat štutio našega čovjeka neznam, samo znam da se sastoji iz živaljah nama neprijateljskih, a pošteni naš Relja još strada od IV mjeseca u Beču, gdje birokratični Hammer hoće da ga upropasti. Protiv mene spletkare vavjek, i ja sam ovdje samo jer moj šef mora imati respekt prema meni — no koncem oktobra svršuje moj kontrakt, i ja ću ustupiti mjesto kojemu neprijatelju našem. O tomu Vam nemogu pisati, o tomu ćemo se tekar razgovarati. Govorio sam s gosp. Durandom radi dopisivanja u Lombardiu. On mi je odgovorio da bi Vaše ime od svega srca preporučio, ali kako je pet godina da je van Italije, nepozna nikoga od uredništva. No on će pisati odmah uredništvu 'La Gazzetta piemontese' izlazećoj u Turinu, jer se pozna sa njenim direktorom Bersezio-m, mladim čovjekom, pa ako on nebi mogao primiti, jer je list najviše unutrašnjim stvarima baveći se, molit će ga da uputi dopise na druge novine, i da mu javi na koje. 'Gazzetta piemontese' je organ zastupajući ljevicu sabora, dakle napredne stranke. Durando mi kaže da bi najbolje bilo pisati u 'Opinione' u Firenzi, ali ni tu nepozna nikoga. Međutim dobro će biti ako dopisi dodju u 'Gazzetta piemontese'.

Durandovo izvješće, u kom su statistični podatci Hercegovine, zasiže u historiju, i ono je po nas prijateljsko, a štampati će se po svoj prilici u jesen u 'Bollettino Consolare' koj se štampa svaka 3 mjeseca, kad ima dovoljno materiala. Lani

²⁵ O. Blau — najprije pruski, kasnije sjevernonjemački i njemački konzul u Sarajevu. Proputovao je svu Bosnu, proučavajući njenu prirodu i starine.

radi rata nije se štampao, stoga novija izvješća štampaju se kasnije. Kad izidje, dobit će te 1 exemplar.

U 'Kreuz Zeitungu' br. 158 imade članak 'Der österreichische Kaiserstaat' koj Vam šaljem, ako se možete s njim koristiti. Ovo je list najviših krugovah berlinskih.

Ovime moram završiti, jer je poštovni dan i imao puno posla. Preksutra pisat ću austrijskim kurirom, kojim obično pišem.

Zaboravih skoro napomenuti da prestavljenju koje će biti Blau Strossmayeru ob ovdšnjem stanju učinio, ne treba vjerovati, jer on vavjek govori sa svoga gledišta.

Iskreno Vas pozdravljam i ostajem sa veštovanjem

Vaš prijatelj
Kl. Božić.*

Sarajevo, 18. srpnja 1867.

VI

*Velećenjeni prijatelju!

Kao što sam Vam u mom pismu od 22. kolovoza po g. Horvatu³⁸ pisao, evo me da Vam obširnije izvješće o mom putu podnesem. Resultat pako putovanja priobćit ću štampom, i to najprije putopisne crte u podlistku 'Pozorovu', a ove zime posebnom knjižicom izdat ću statistiku Bosne.

Ja sam putovanje preduzeo 2. kolovoza preko Travnika, Jajca, Vakufa, Ključa, Petrovca, Bihća, Krupe, Novoga, Priedora u Banjaluku. Ovaj dio spada u Krajinu, t.j. Hrvatsku Tursku kojoj je granica Vrbas. Umoran od smrada i živinica po hanovih, nisam odmah išao Posavinom, nego po krasnoj cesti u Gradišku gdje sam mislio na parobrodu sastati se s Vami. Ja sam doduše mislio nešto više, t.j. dojti upravo u Zagreb, te sam hrlio 17. u Gradišku, nu sve uzalud kad sam došao 1/4 sata po zalazu sunca, te se skela bila zatvorila, i na tamošnju stranu nemože se preći, ako neće čovjek da na njega pucaju. Dva sata pošto sam ja došao u Gradišku tursku došao je parobrod; ja sam ga vidio odputovati dalje gori, ali ići nemogoh jer 19. vjek hoće da granica prijeći promet ljudih i robe. Pomislite, trgovac dojde u hitnji da ide dalje, zakasni 2 minute na skelu, premda je još svietli dan, on nemože dalje, ako se nije prije sunca zahoda prebrodio na austrijsku medju. U obće tu vlada još ona strogost koja je prie 200 godinah bila; niti se je čuditi što Bošnjak nezna da mu preko Save sjede braća, nego kaže 'Kaurška' ili Njemačka. Ako se je Bošnjak htio ukloniti zulumu bježeć preko Save, brat mjesto pomoćnice ruke pokazao mu je naperenu pušku da ga nesretnim životom razstavi, pa to biva još i danas kada se od Beča i Pešte tobožnje pravo na ove zemlje izvodi. Malena Srbija nema uz Drinu ni jednoga čardaka, a Austrija svaki čereg sata. Nije li to najveća nesmisao da se Austrija boji Turske, a da Srbija nikakva straha nema. Austrija se ne boji Turske, nego hoće da zaprieči svako obćenje izmed braće. Oдох dakle dok se povrati parobrod iz Siska u Novu Gradišku da vidim kakov je tamo duh. Doduše oživili mladi oficiri, govore hrvatski, pa s njima i stari druguju, nu idee su im još daleko od naših, a znajte da sam se razgovarao pri čaši vina. Medjutim uzradovao sam se i onomu napredku, samo neka se bude veće širio.

Vratih se u Staru Gradišku, i otuda parobrodom u Brod, odkud posjetih g. Strossmayera, kao što sam Vam javio. Iz Broda otišao sam na Svilaj, Tolsu, Samac,

³⁸ M. Hrvat — odvjetnik u Đakovu, hrvatski političar.

Brčko, Bjeljino, tj. u Posavinu. Od Bjeljine u Podrinu preko Janje i Zvornika, indi sredinom u Tuzlu, Gračanicu, Maglaj, Zenicu, odavle u Sarajevo. Sutisku (manastir) i Bobovac nisam mogao pohoditi, jer sam morao kući, budući je moj konsul tražio dopust da pohodi Posavinu, i da ide po gospoju u Njemačku, i biti će kroz Zagreb prošao mislim danas (15. IX) a meni je ostavio garanciju konsulata. Na putu pohodio sam manastir Gučju-goru kod Travnika, razne paroke po Krajini, novi manastir u Tolisi i vriednog fra Martina Nedića, i više paroka. Moram izpovjediti da sam našao pučanstvo katoličko vrlo zanemareno; osvjedočio sam se podpuno ob onom što sam Vam o fratirih pisao, da su naime samo svoj interes pred očima imali i naročito puk u gluposti držali da ga mogu na svoju ruku upotrebljavati. Još danas izopćivaju oni svoje vjerne, i javne im pokore nareduju. Neda se ipak tajiti da je mlađji naraštaj bolji, ali ga stari drže gvozdenom rukom. Pri svemu tom uvidili su oni vrlo dobro politički položaj, i vrlo su zabrinuti. Ovo je ča veliki dobitak. Oni bi volili bez sumnje Austriju nego Srbiju, jer misle da bi im Austrija uzdržala privilegie; ne plaćaju naime nikakova danka ni poreza, ni 'đumruk' (turska rieč) carine na nikakovu robu što trebaju za red, razpolažu po volji sa svojimi vjerni(cima) kada grade kuće, manastire parohialne crkve, koji moraju za božji hator badava većim dielom raditi. To oni postižu pripovjedanjem; — od Srbije misle da nebi imali nikakovih povlastica, i da bi parohie izgubili. No vide metež u Austriji i dvoje da će se urediti, i tko da će Bosnu dobiti, zato misle da im je *neutralnost* najprobitačnija. Ima u ostalom kod njih i iskrenih patriotah. Svi pako uvjeravaju da nebi nikako protiv Srbije što uzradili. U starešinskim manastiri drže 'Pozor' za svoje ravnanje.

Popovi pravoslavni mogu se uporediti sa prostimi seljaci, obično se i odijelom od njih neodlikuju, oni nemaju upliva kod naroda, koj je neodvisan više od njih, ali kadri bi bili uz narod vojevati, ali mu svjetovati slabo znadu, ili bolje ništa; a fanatični su do zla boga, i gaje mržnju vjerozakonsku u narodu. Kad hoće ukoriti svoje vjernike kažu im 'gori ste nego kršćani', i sviet griěši kad baca krivnju na fratre da neznaju ljubav narodu medjusobno usijati, jer tu se nevjeruje gdje je glupost, niti je lahko uvjeriti glupaka fanatična. Svaki od nas je iskusio kako je teško razloge navadjati onomu koji ih nerazumije. U br. 93 'Svetovida'³⁷ od 13. augusta ima moj dopis, u kom se kaže da ima koješta što čini da katolici vole tursku nego pravoslavnu vladu, samo je iz moga dopisa izpušteno hotimice ono koješta, a što sam ja medjutim u svoje vrijeme Vama pisao. Izmed ostalog jest i ta fanatičnost popovah, koji su do nedavna katolike koji bi prešli u njihovu vjeru, drugi put krstili, time vriedjali čut cieloga puka katoličanskog. I danas mažu mirom katolika ako u njihovu vjeru predje, i ako je oženjen, može opustiti svoju ženu i uzeti pravoslavnu, dočim kod katolika, ako k njima pravoslavni oženjeni dojde, nesmije se više ženiti. Kod puka u kom je vjerozakon ravnatelj svih mislih i činah zamašnjih ima to hrdjave posledice. Katolici videći takovo, tako rekuć, preziranje svoga zakona (vjere), nemogu da sciene da su im pravoslavni braća. Tomu su ponajviše krivi grčki vladike, ali i srbska agenda je falila što je ne samo izključila katolike od uticanja u narodne poslove, dapače vavjek je nepovjerenjem ih gledala. Uzprkos toga ja sam uvjeren da fratiri i puk katolički neće nikada protiv Srba raditi. Ona dva dopisa u 'Pozoru' ovog ljeta razumjeli su vrlo dobro. Ovih danah imao sam sjajni primjer, kojim je provincial pokazao da je shvatlo duh vremena. Pošto dogadjaj mora da ostane u tajni, to Vam ga ovde ne priobću-

³⁷ Svetovid — list pokrenut u Temišvaru 1852, a onda se iste godine preselio u Beč. Njegov urednik i izdavač A. Andrić je Svetovid od 1860. do 1870. zatim izdavao u Beogradu.

jem. U Krajini i Posavini pako paze se katolici i pravoslavni dobro, i prvi su me uvjeravali ako dodje do česa da će biti uz Srbe.

Što se tiče muhamedanacah, mora se izpovjediti da se vara svatko tko misli da će oni ikad s' narodom biti. Jedino je to što su ogorčeni na Osmanlije, pa bi mnogi mirovali i izgledali kako će se stvar svršiti, jer i onako nemaju što izgubiti koj su manji, ali begovom zaludu je pripovjedati da će im ostati dobra, oni Vam naprosto ne vjeruju. Ja sam razgovarao s' Derviš-begom Teskeredjijcem iz Travnika, Sali-begom Mehmed-Efendijcem iz Tuzle, Zeir-begom iz Maglaja, trojicom starih plemića, koji su neograničenu vlast uživali, a sada su ništa; oni razumiju ideu Jugoslavensku, ali opet slepi su u zakonu (vjeri), i zato ne bi uz narod stajali. Kako sam više puta dopisao, vlada fanatizira musulmane strašne, a (oni) se svuda vuku ko jejine dervišine i šehovi (sveštenici) iz Azie iz Meke po varoših i po selih da fanatiziraju i onako fanatične musulmane; i ako je ove godine trebalo 10 hiljada, do godine treba 20 hiljada vojske za oslobodjenje.

Pošto je pako pogibelj za ovu godinu odgodjena, to vlada vodi špionstvo u najvećem stepenu, strahuje od svakoga na koga ima sumnju, zapti i ovine, pak htjedne i same konsularske arsurirati (!?); svak se zabija u kut, i nema sumnje da će nastati velika reakcija, koja će činiti klonuti kršćane da se oslobode muslimana, koji, kao da su nagovoreni, diele s' kmetom kršćaninom sa šakom žito i drugi dohodak, što pre nisu radili, i dapače dozlogrdiše otimačinom svega što ima. Sadašnji Valija upravlja 7 godina Bosnom, što nije ni jedan Vezir, i neda se tajiti da je Bosni dao priličan oblik turske pokrajine, dočim si pre Bosnu u svemu vidio slavensku zemlju. On je dirnuo u samu nošnju, i obukao svakoga koga je mogao u polu evropejske, po običaju osmanlijskom krojene haljine, i mjesto turbana, nabija im fes na glavu, izradjuje im stepene počastne, ali tako da se preobuku i da kod javnih svečanostih u uniformi dolaze. Osim toga podigao je 'Ruždije' vrst gimnazialnih škola u Sarajevu, Travniku, Banjaluci, a sada se jedna gradi u Tuzli. Ovdje se uči izključivo turski, i sva mladež sbilja najviše se turski razgovora, kao što je u Dalmaciji bilo talijanski a u Vas njemački. I u samom hodu i ponašanju udarili su već značaj azijski.

Sve ovo nespasava Turke, ali poteškoće bivati će sve to veće ako se u kljuc nepomete ovo nesretno sjeme. Evropejski konsulati vide ovaj proces turkovanja, ali se zato nećine ni vještiti, dapače raduju se svi osim ruskoga, ali konsul ovoga je tako nesretno radi privatnoga svoga stanja, da nema nikakove važnosti. Engleski i pruski konsul su gori Turci od Turakah istih, a što je Blau potpisao čestitku Akademiji, tu je sasma drugi, osobni račun, nu nama je onaj podpis bio u prilog pak ne gledajmo na osobne račune. On bo misli da će tim načinom figurirati pred svjetom kao slavista, a drugo da će mu Akademija štampati s vremenom kakove ludorije, koje bi Turkom na pohvalu bile. Od dana moga stupljenja u službu ja sam bio u oprieci s njim, i što sam ja do danas ostao, samo ga je strah bilo da ga nebi putem novina kompromitirao, a ja sam mjesto zadržao, samo da mogu nješto raditi i zemlju upoznati. Nu koncem oktobra prestaje moj kontrakt, i ja sam s' Blauom od početka godine još u sporazumljenju da naša obveza medjusobna prestaje u oktobru. Tražiti dalji obstanak bilo je proti svakomu momu uvjerenju i tja proti savjesti, jer kad bi je tražio, onda bi mi on nalagao uvjete, a i onako ja nisam osvjedočen da je dobro da ovdje služim, što sam već davno gosp. Perkovicu pisao bio. Preuzvišeni biskup Strossmayer pako reče mi, da je potrebno da ja ovdje ostanem, i da će se on za moj obstanak pobrinuti. Pošto je vrijeme na izmaku, trebalo bi da se o tomu razgovaramo. Ako bi ja ovdje ostao najprije mislim da bih morao uzeti protectiu tudju, jer nebi rado zavislo od gosp. Haasa; drugo ja bih morao pristojno živiti, da mogu doći u konsularsko društvo i zabave, dakle da imam pristojan stan ako mi odvrte visitu, ja bih morao živiti kao dosada, ako

ne uglednije. Moja je plata bila prvih 2 godinah 100 for. srebra na mjesec, i ja sam jedva izlazio na kraj, živeći vrlo umjereno, i htio sam se zahvaliti ako mi se ne popravi plata, i tada je Blau, uvjeren po sebi kako skupo evropejac ovde žive ako želi prema navadi svojoj živiti, tražio povisenje plaće, i ja sam dobivao od one godine 300 for. više, tj. na godinu 1500 for. Kad bih ja morao ostati i dalje ovde, ja bih mogao se proći kao privatni čovjek i sa manje ako bih samo morao živiti kao svaki ovdašnji gradjanin, ali ja mislim da bih morao ostati u doticaju sa konsulatima, u još življemu nego prije, i tada gore rečeni honorar od 1500 for. bio bi neobhodno nuždan, a takodjer i pred gradjanstvom morao bih sačuvati moj upliv.

Pitanje je sada pod kakovom formom bih ja ovdje mogao ostati? Ja sam već kazao da moj put po Bosni činim po nalogu Jugoslavenske akademije, da razvidim starine bosanske, i da ću od iste imati naknadu troškovah, jer je bilo sumnjivo da ja mogu putovati na moje troškove u Bosni, gdje je za evropejce toli skupo putovanje. Ja sam tu mislio odmah i na budućnost, tj. da pod vidom sabiratelja narodnih običajah i običajnoga prava na zahtjev Jugoslavenske akademije ovde ostanem.

Ako se Vi sudarate sa mojim mnenjem i mislite da je potrebno da ja u Bosni budem, onda bi trebalo da Vi uzradite, da mi se iz Zagreba piše od predsjedništva akademije i nudi da li bi htio biti ovdje za akademiju sakupitelj narodnih običajah i običajnoga prava, ili dopisujući član akademije, ili pod kakovim imenom Vi nadjete shodno, i da mi se u pismu kaže da je akademija pripravna plaćati mi na godinu 1500 for.

Ja sam ovdje kazao da mi je akademija nudila mjesto, i da sam tražio sadašnji honorar od 1500 for. Takovo pismo trebalo bi da ja primim na skoro, da uzmognem potrebite korake učiniti, ako je sbilja do toga da ja ovdje ostanem.

G. Brič je predlagao drugi način, no ovaj je dug, i neznam da li izvediv. Ja ću ipak doći do Zagreba, možda još koncem oktobra, ali trebalo bi da imam stalan povod ovdje kazati da ću se povratiti. Vi neznate kakve su ovdje intrige, pak će Vam se činiti čudnovat ovaj postupak, ali je tako potrebno.

U Hercegovini bilo je konflikta izmed Drobnjačanah, Pivljana i turskih bašibozukah. Vezir je htio otići oružje ovim nahijama, pa se oni suprotstavili, i on dozva 2 bataljuna vojske iz Sjenice. Sada kažu da pošto su (ih) potukli, umiriše se, ali Vezir provocira dalje. Fanatik Osman-paša izdao je proglas na Fočane, gdje ih u ime svetca Muhameda pozivlje na oružje proti neprijatelju, koj reče okružilo nas sa 30 000 vojske. U pomanjkanju pozitivnih viestih svašta se pogovara, ali neće biti ništa iz svega. Ako što bude, javit ću Vam.

Primite moj iskreni pozdrav

Vaš prijatelj
Kl. Božić.*

Sarajevo, 15. rujna 1867.

VII

»Velecijenjeni prijatelju!

Nesumnjajuć da ste primili moje pismo od 15. tek. mjeseca, hrlim sada da Vas o prešnom poslu izvestim. Baš sada primio sam pismo od gos. Duranda, u koje se čudi da na svoje pismo koje je na Vas upravio nikada odgovora nije dobio. Vi ste u Zagrebu s njime utanačili, da Vam kaparira jedan dnevnik, koj bi naše

interese zastupao. Durando Vam je hotio najti jednoga u Firenci, i naročito glavni list 'Opinione' koj je zauzet bio za Madjare. Durando je nastojao osvjedočiti gosp. Dina, direktore 'Opinione', tako da se je isti o položaju stvarih uvjerio, i obećao biti organom correspondenciah.

Gosp. Durando Vam je prijavio rezultat svoga posredovanja, i pisao kako možete odmah sastavljati, dakako u talijanskom jeziku dopise, u smislu i obliku, kako Vam je i on svjetovao, i poslati ih direktoru 'Dell Opinione'.

On Vam je pisao 3. septembra, pak nevideći odgovora ni dopisa, misli da se pismo njegovo izgubilo. Ako je tako onda neodvlačno molim Vas da mu to javite, i da mu pišete da Vam pošalje pismo franco raec., ili ako mislite da bi se moglo izgubiti, drugim putem. Medjutim, možete odmah početi dopisivati u 'Opinione', a ako je obećano novaca, treba platiti dakako, jer samo tako možemo uspjeti, badava neda nitko ništa; ako nije novac po sriedi tim bolje.

Ako ste pako pismo primili, molim Vas za Boga da mu odmah odgovorite, jer ovakove ljude moramo najvećom pomnjom njegovati, jer kakovu bi on figuru učinio kod 'Opinione' ako nebi se izpunilo njegovo nastojanje. Ja sam podpuno uvjeren da Vi niste primili njegovo pismo, ili on Vaš odgovor, i od toga ovo njegovo čudjenje, zato Vas molim da i meni o tomu čim prije pišete, da uzmognem Durandu odgovoriti.

Piše mi da je u Firenci govorio mnogo i premnogo o našem poslu, i da su ga sa velikim pozorom slušali; da nisu odmah mogli odlučiti kakov politički pravac da uzmu, nego su mu obećali naznačiti mu ga. On se nada vrlo dobrom uspjehu. Upravo da se ovaj uspjeh pospješi treba nam u Firenci organa. Kod razmatranja našega pitanja treba da bude jasno narodno razmatranje u samoj Ugarskoj, onda naše susjedstvo sa zapada i istoka, nužda našega prijateljstva sa Italijom; Istru treba umjetno izpustiti, jer bi se mogli s njom igrati s' vremenom prama Italiji; naš duševni napredak osobito i sredstva postojeća za njegov razvitak osobito treba razjasniti. Adresa Durandova je sljedeća: Al Sr avv. Cesare Durando presso l'avvocato Leone Rocea, Torino Piazza dela Consolata No 13.

Za osiguranje moga obstanaka u Bosni, piše mi da će se pobrinuti; ja bo se nebi usudio pod zaštitom austrijskoga konzulata ovdje ostati. On mi završuje svoj list da Vam pišem 'affinchè si dieno d' attorno e scrivano e scrivano'.

Ovdje je sve tiho. U 'Pozoru' prije nego Vam stigne ovo pismo čitat će te događaj u Hercegovini; nema znamenitosti, ono je samo bio pokušaj od Turaka nebi li uzbunili one kotare i ugušili bunu prije zime, da ih samo za proljeće učini neškodljivie, no videći da Crnogorci takodjer ustaše na odpor, povukoše se Turci natrag. Da su posjekli 6 knezah nezna nitko, ali treba malo larme.

Ja sam u konsulatuu, a moram svu pozornost svratiti na ove događaje. jer mi je odgovornost nemala, zato sam vrlo umjeren za ove dvie nedjelje još, dokle uhvam se doći će Blau, i tada se nadam odputovati, i to preko Livna da vidim i onaj dio Bosne. Pozdravljam Vas iskreno.

Vaš prijatelj
Kl. Božić.*

Sarajevo, 27. rujna 1867.

VIII

»Velesćenjeni prijatelju!

U prošlom pismu, koje sam Vam preko tamošnjeg tajnika komore trgovačke odpremio, obećah Vam prvom noštom, tj. kojom se ja služim obično, pisati Vam, no okolnosti vremena prepriečiše me da to u istoj sedmici učinim. Snijeg bo je

ovdje veliki do 4 stope bio, uslied česa svaka komunikacija postane neredovita izvanredno. Danas nastavljam moj razgovor sa prijateljem gosp. Durandom. On mi je čitao naputak od najvišeg predstojnika, sadanjega ministra izvanskih poslova (talijanske vlade), kojim mu preporuča da pokret jugoslavenski svestrano pazi, da ga pametno podupire, a osobito da oko izravnjanja plemenskih interesah nastoji kod svake prilike, gdje sa patriotimi u doticaj dojde, jer samo zajednički rad, koj je kadar jugoslavenstvo kao važni faktor u Evropi predstaviti, voljna je vlada podupirati.³⁶ Slična naime politika dolazi, kao osnovana na načelu narodnosti, njihovoj u prilog proti historičnomu pravu, koj bi od nas kao i od njih učinio vječne robove faktično, dočim bi samo u formi tobože nezavisni bili. Inicijativu, radi postojećih unutarnjih zaprekah, nemože vlada poprimiti, nu svake prigode neće uzkratiti svoj glas na našu korist podići. Medjutim treba nam biti opreznim i nevjerovati svakomu koj bi u ime vlade govorio, nego samo ljudem neposredno od vlade autoriziranim 'a gli individu autorizzati direttamente dal governo', jer je kako sam Vam pisao, zloupotrebio Thür³⁷ ministarsko jedno pismo, da se kao poslanikom pohvali. Vlada se je odrekla računati na Magjare, pošto su njeni uspjesi god. 1866. da pobuni iste nikakovi bili. Uvjerila se takodjer o njihovom broju, zato želi da nas ima kao prijatelje. Vlada želi da bi se svaka agitacija (putem patriotah) koja bi smierala, kako je to Austrija u novo vrijeme nastojati počela, da se uprava Bosne i Hercegovine dađe njezinoj kreaturi knjazu Karađordjeviću, posvema osujeti, i da se ona zemlja pod upravu Srbije spremi, pošto je vjerovatno da se istočno pitanje dugo odložiti nemože.

U gore navedenom smislu naloženo mu je da poslovanje sabora (hrvatskog) točno pazi, zato sam mu ja izvadak o oktroju, o postupanju vlade kod izborah i ostalim nezakonitostima učinio, što će se dalje poslati, a neću propustiti da mu točno sve faze sabora pobliježim, premda nas ovaj sabor upravo ponizuje pred Evropom, akoprem oktrojran, jer služi mjerilom naše obće narodne samosvjesti. Fuk je naš, kako vidim nevaljan još za politiku, ali i gradovi žalibože ne osvjetliše lica. No zato ne treba zdvojiti, dapače postostručiti rad da se puk osviesti, a vani tražiti prijatelje za zgodne okolnosti.

Što će biti iz sadanjega sabora neznam, no ja se malo dobra nadam. Sramota je za narod što Vi u njem nesjedite, jer to znači da je kod narodne stranke bila bezbriznost. Sreća što je izborni red oktroiran, jer ćemo se moći nezakonitošću braniti.

Ovdje nema ništa osobito, sve ide po starom, i neće biti boljega dok bude turske vlade. Nazovi diplomacija se zabavlja, za boljak se kakav nebrine, dapače osobni njihov interes najvoli ovakovo stanje, jer su dotična gospoda mali bogovi. Izmed svih ostaje uvijek jedan pošten. Onaj oštri dopis u 'Narodnim Novinama' od 7. tek. mj. koji dolazi svakako od Brlića, podpuno je istinit, jer su mnoge točke 'moja ustmena izvješća' kad sam u Brodu bio, ali je došao u vrlo zlo doba, iza moga povratka (u Sarajevo) naime. Dopisnik je hotio upravo da se kaže da sam ja pisao, jer ga je mogao prije napisati. Dopis je učinio strašnu senzaciju, i svi

---

³⁶ U pismu od 2. siječnja 1868. Božić je pisao Mrazoviću da, prema tom »naputku« koji je Durando donio iz Italije, talijanska vlada »vidi velikim okom (da podupire; P. K.) približenje Srba i Hrvatah na onih načelih na kojih je Italija sjedinjena, i podupirat će sada moralno, a inicijativu ne može radi neuredjenih unutrašnjih odnošajih poprimiti.« To pismo, kao i nekoliko njih manje važnih, ne objavljujemo ovdje.

³⁷ S. Türr (1825—1908) — general, mađarski emigrant, tada adutant talijanskog kralja.

višu na mene. To je velika šteta, jer ja gubim vjeru kod ljudi kod kojih bih mogao mnogo doznati, a koji mi od straha više neće kazati, a ja pako moram se kloniti svakoga, jer policija strogo pazi na svakoga s kojim se ja sastajem, i lahko mogu stradati dotičnici, kao što malo nije stradao onaj fratar, o kojemu dopisnik, upravo zato jer je često samnom bio. Velika je nanešena šteta našem radu, pri malodušnosti ovoga svijeta, onim dopisom. Mogao je dati ga u druge novine koje u Sarajevo ne dolaze, jer se i onako neće Turci poboljšati, dokle dopisivanje koristi samo za javno mnjenje, ali za ovdašnje organe ni najmanje.

Izručite moj poklon Vašoj milostivoj gospoји i gospodični i gosp. Mazuri,⁴⁰ i primite izraz mog visokoštovanja.

Zahvalan prijatelj
Milivoj (Kl. Božić).*

Sarajevo, 16. siječnja 1868.

IX

»Mnogocienjeni prijatelju!

Jučer primio sam Vaše pismo od 29. II i hitam da Vam istim kurirom odgovorim. Po tomu kako je Galantaj iz Gradiške odputovao, saznat ću, da li je onaj što je kod Vas bio, ili što ste ga na željeznici vidili.

Pogledom na izjave Karadjordjevića,⁴¹ t. j. njegovih ljudi, ja malo vjerujem, jer je nedvojbeno da bi ga Austrija i Turska htjele u Biograd namjestiti, nego budući je odpor sa drugih strana, koj čini nemogućim uspjeh ovih nastojanja, stoga Karadjordjević želi da ga smatraju poštenjakom. Koliko bi pad Mihaila⁴² na korist rečenoga promjenilo naše stanje na gore ili na bolje, ne bih mogao kazati; međjutim istina je živa, da Mihailo nevalja baš mnogo, i da mu je preči interes dinastije nego naroda, jer je on od straha što su pri otvorenju jesenske skupštine poslanici onako uzhićenjem dočekali Garašanina,⁴³ odmah ga sa službe bacio, čim su se u Biograd povratili. Ovo držite iz sasna pouzdanog izvora nama prijateljskoga. Isti izvor označuje sadašnjega ministra izvanskih djelah strašivim, nesigurnim, zavisnim bezuvjetno od knjaza, akoprem pošten i dobroćudan na srcu. Gubitak Garašanina, akoprem i on nebijaše odlukaš, veliki je prispodom (!?) na današnjega ministra.

Narod koj je ovih posljednjih godinah uz nastojanje patriotah sbilja u svijesti prilično pobudjen, sam se čudi držanju vlade srbske, i ako ona propusti ovu godinu bez posla, mnogo će izgubiti u očima naroda. Morala bi vlada pomisliti da se od robovah nemože uztrajnost očekivati. Oni se časom uzplamte, ali časom klone opet duhom. U današnje doba neima sumnje da bi narod se pobunio kad bi Srbija unišla u zemlju, ali sam ne može započeti, jer nema oružja, ni hrane, ni novaca. Turska pako vlada je tako slaba danas, da nebi mogla poslati ovamo jaku silu, a danas u Bosni i Hercegovini nema više od 10 000 regularne vojske skupa sa

⁴⁰ S. Mazzura (1840—1918) — zagrebački odvjetnik i hrvatski političar.

⁴¹ Aleksandar Karađorđević (1806—1885) — srpski knez 1842—58, a zatim u emigraciji; na početku 1868. u Beogradu se doznalo da namjerava doći u Hrvatsku.

⁴² Mihailo Obrenović (1823—1868) — srpski knez 1839—42. i 1860—68, mlađi sin Miloša.

⁴³ Ilija Garašanin (1812—1874) — predsjednik srpske vlade i ministar vanjskih poslova 1861—67.

zaptijama, premda Turci tvrde da imaju celiu armadu, valjda stoga što nad ono 10 000 imade jedan mušir (maršal) i 4 generala u samom Sarajevu, u svem vilajetu 8. Topovah imati će do 40; a (u) Sjenici, toj glasovitoj tvrdjavi, koja bi morala prepriječiti spojenje srbske i crnogorske (vojske), imade nekoliko šanacah, i drvenih cardakah sa 12 starih gvozdenih topovah, od kojih samo jedan pucati može, i to uz bajram ili druge svečanosti. Naravski da vojnička izviešća glase povoljno da opravdaju strašne troškove i da uplaše malo narod, a vani uzdrže kakovu takovu vjeru u njihovu moć. Soldati su podrți, bosni, i ima na mjestima 18 mjesecih da nisu primili ni pare prebijene. Oružje je kukavno, od sto godinah. Što se tiče bašibozukah, to se vara sviet ako misli da sačinjava kakvu silu. To su natjerani muhamedanci na starim pušćerinama (šanac) u slučaju nužde, no niti oni exerciraju, niti su još pokupljeni, a mislim da bi od male pomoći bili vladi, jer su demoralizirani radi osmanlijah, koj im ote sve, a najzad popisa i imetak, tako da se oni smatraju robovi njihovi, kao i kršćani, nego radi fanatizma pristali bi uz vladu, ali sa zlom voljom i indiferenciom.

Katolici bili bi neutralni, jer i fratri slabu nadu gaje u zvizdu Austrije. Uz sve ove okolnosti, malo se nadati da će ove godine što biti, ako se drugdje ne započne.

Austrija šalje ovamo, i doći će 9. III, kao generalkonsula Stefana Herzfelda, o kojemu hoće netko da tvrdi da je Madjar, svakako pokršteni čifut. Bio je fragaten capitain indi meksikanski konsul cara Maksimiliana u Beču, najposle honorarni generalconsul u Corfu (!?). Bilo bi dobro da o njemu nitko ništa ne piše, da se t. j. sasma ignorira. Ostali naši nazovi diplomati ne rade ništa, osim što se zabavljaju, a o stanju zemlje i uprave nitko nemari da se uputi, ili znajući šute, da neotegote ugodni položaj koj im dolazi iz bratinstva sa pašami. Ja ostajem opet na godinu danah na mjestu svome. Ovaj neizvestan položaj je za me velika žrtva, koju dopri našam za obći interes, jer drugačije ne bih ni ure ostao u ovako provisornom stanju.

Hvala Vam na razjasnjenju o tamošnjih stvarih. Nastojte dielo u 'Perseveran-zi' nastaviti, ali ne zaboravite oficiosnu (kadkada) 'L'Opinione'. Gosp. Durando Vam odvraća pozdrav. On je vavjek čestit. Roskiewiczza dielo sam vidio, i htio sam ga dobiti, toliko da imam sve o Bosni, inače sam očekivao više od strukovnjaka. Molim Vas neka mi pošalje koja knjižara per 'nachnahme' ovo dielo i tri komada 'Naše pravice'⁴⁴ per adrese an Herr dr Muschitzky Brod za gosp. Klementa Božića u Sarajevu, i tako ću im odmah poslati novac. Pošta odlazi, moram svršiti. Pozdravljam Vas sa Vašom častnom familjom

Vaš Milivojčić (Kl. Božić)

Sarajevo, 7. ožujka 1868.*

X

»Velecienjeni prijatelju!

Milo Vaše pismo od 18. III sa tri komada 'Naših pravica' uredno sam primio, i iskrena Vam budi hvala na brzoi opremi. Liepo vezani komad, koj mi poklanjate, primam od Vaše prijateljske ruke kao najugodniju uspomenu Vaše naklonosti prema meni, i koja će još većma, kad nebi već odavna neporušiva postojala, utvrditi odanost podpunu spram Vas. Za sada samo opetujem, iskreno Vam hvala.

Roskiewiczzevo dielo nadam se dobiti ove nedjelje. Ja sam ga naručio zato da imam koliko je moguće sve što se o Bosni piše, ali upravo se je čuditi, da su Au-

⁴⁴ B. Šulek, Naše pravice, Zagreb 1868.

strijanci onako loše podatke o Bosni izdali, pošto su se naročito 3 godine izmjenice oficiri generalnoga štaba s topografiom, geografiom i statistikom zemlje bavili, i koj posjeduju najstariji konsulat u Bosni i Hercegovini sa 4 consularne agenture. Njegovo dielo, pošto je Thömmelovo (!?) izišlo, upravo nema nikakove važnosti, jer je netočno, površno i nepravo, osobito u pogledu običajih, jer je on običaje osmanlijah prenio na Bošnjake, a najvažniji diel Vilajeta, istočno-južni, sasma s' vida pustio, i samo po starih pogrešnih izvorih napomenuo. To je grehota od strukovnjaka, tim veće što su oni predieli terra incognita. Za naše občinstvo ima vriednosu tumačenje korana, koj akoprem više prevodah imade, mislim da je slabo našem občinstvu poznat. Turkofilima nije po volji da je ono uvršćeno u dielo.

Vi se radujete sa mnom da je moj položaj za ovu godinu siguran, i zahvaljujem Vam. Stari kancelar (Bismarck) držao je svoju rječ, inače po volji moga predstojnika (Blau-a) ne bih ovde bio, a ovo otegočava moj položaj tako, da bih ja, kad zbilja ne bih mislio da sam obćoj stvari koristan, rado odstupio (inter nos kazano). Po svoj prilici bio bih ja efektivni da nebude on po sriedi. I po dielu Visoke kuće (srpske vlade) bio bih ja iz položaja iztupio da nebude slavni muž sjelio se svoga obećanja, jer mi piše prijatelj kako su ga uputili neka mi kaže da se pobrinem na svaki način da ostanem, neimajući oni prilike da u Berlinu što u tom obziru učine! Sto nisu preko Rosena⁴⁵ u Biogradu posredovali, nemogu im zamjeriti. Ja netrebam doduše dekret Akademije za sada, nego možda nebi bilo suvišno da radi budućnosti, pošto ove godine nema izgleda da će šta se izdade (dogodi).

Sto sam Vam posljednji put pisao da nema u Bosni ni velikog oružja, ni vojske, to sam Vam pisao istinu, koja se time potvrđuje što je prošle nedjelje došlo u Klek 32 topa i 3000 pušakah, pak svijet već kaže 100 topovah i 3000 tovara pušakah. Osim toga izkrcano je u Kleku 500 volovah za vojsku, a naredjeno je ovdašnjim contractčijam da od 1. junia do konca julia predadu u Dubrovačkom moru (dakle neopredieljenu još mjestu) 4000 tovarah (4 hilj cantih) biscotta. Porta svakako nješto očekuje na ljeto, što se i iz toga vidi da dolazi iz Rumelije u Sjenicu 3000 vojske, a preko mora u Klek 9000. Ovako Porta daje razglasiti da zasjeni svijet o svojoj sili, pak mislim da se ne varam ako kažem da će u Sjenicu doći 3 tabora po 700 ljudi (2.100) a preko Kleka 9 tabora. To bi bila cifra vrlo visoko uzeta, jer se zna da se sada računa u Vilajetu (Bosna i Hercegovina) 24 tabora vojske po 700 = 16800, a ovamo nema ni 8 hiljada sa konjaničtvom i topničtvom; međjutim komanda računa toliko, i vuče novce za 24 tabora, a vojnici se plaćaju nikako — po 12—18 mjesecih ne dobivaju ni pare. Što ovdje sjedi maršal sa dva brigadira; u Mostaru ferik (divisionär) i po jedan general u Dugi, Sjenici i dva u Bieljini, moraju zbilja vani misliti da ovdje imade velika armada, i Turci čine tu demonstracije da uplaše Srbiju, premda ne znam iz kakvih razlogah, jer mi povjerenik Visoke kuće⁴⁶ pod 24. ožujka piše ovako: 'Mi za ovaj čas nekanimo da se kakav ustanak u Bosni proizvede, i ovoga se držite; to bi bilo po glavnom mnenju nerazumno, i na samo propast naroda, od koje da nas Bog sačuva; kako će se ovo raditi i kada će ovo biti, to će vam se u svoje vrieme reći, kad se sve ugodi; sad se ugadja, i to na sve strane, treba dakle čutati, pak ni bela zuba pomoliti dok se nevidi na što će se stvar svesti, može biti da će se nešto ugoditi i bez krvi, pa da se stvar ma u nečemu popravi, koje opet neće dugo trajati, a može buknuti časom u plamen; ide vreme nosi breme, nit je daleko Gjurgjev dan, niti daleko Petrov

⁴⁵ G. Rosen — pruski konzul u Beogradu.

⁴⁶ Povjerenik vlade Kneževine Srbije.

dan, — zato Vi na sve strane *savetujte* da se čuta, da se neusude što preko naredbe raditi; ima tko o tome brigu (da) vodi, molim Vas ovo držite na umu i ovako radite, a nikome ni o Gjurgjevu ni o Petrovu nespominjite, neka se samo šuti, i više ništa za sada, — neka se ne agitira da se u čemu ne naškodi stvari.'

Dalje molí me da ga točno obavješćujem o spremanju turskome i svih događajih. Tko može sve razumiti što je htio povjerenik kazati predloženom Vam apostrolo, vrlo je sretan čovjek, ja iskreno kažem da je za me zagonetno, tim većma što sam prije 15 danah dobio sasma protivne naredbe. Možda će te Vi bolje razumiti, zato Vam *povjeriteljno* probćujem označeni mi pravac, da se znate ravnati, i neću uzmanjkati svaku promjenu saobćiti Vam, uvjeren da ću uslužan biti našim interesom, s kojim sam najviše stupio u ovaj savez,⁴⁷ zato treba da oprezno (oprostite na pozornosti) moja saobćenja upotrebljavate, da se ne bi obstojeći vez prekinuo. Žalibože moram izpovjediti da mi je postupak vrlo težak sa povjerenikom, koga ja smatram za nesposobna da bude posredovateljem izmed Visoke kuće i mene, jer su sva njegova pisma protuslovna jedno s drugim, tako da me je posljednje čisto uvriedilo. Kad sam bio zamoljen da s njim u savez stupim, umoljen sam bio takodjer (po njemu samom) da učinim njekoje predloge i uvjete pod kojimi želim stupiti u savez, i ja sam ih učinio, i to vrlo umjerene; da se povrate dobri odnošaji sa dva valjana poslanika i da im se nješto opredieli mjesečno po razsudi Visoke kuće, da se ustanovi kasa ovdje od najmanje 200 dukata za moguće nužadne slučajeve, i radnikom⁴⁸ mjesečni kakov honorar. On je to rado priznao, i poslie moga povratka pisao mi 'radostno mogu Vam javiti da su Vaši predlozi od Visoke kuće primljeni'. Pošto u 2 mjeseca nebude ništa učinjeno, zapitah ga prije 20 danah što je sa mojim predlozima, i evo odgovora, koj pak u pogledu radnikah zaslužnih i punih domoljubija značaja tako daleko ide, da kaže 'neka im Bog pomogne za sada' a medjutim da treba s njimi u dobru odnošaju biti. Oni su odnosaj bili s njim razvrgli upravo radi njegova šepRTLjanja, kao što ću naskoro učiniti i ja. Neznam da li je šaranje od njega ili od Visoke kuće, koja bi reći neće ništa da zna za radnike u Bosni, niti im kakva posebna znaka daje da je s njimi u doticaju, da nerečem savezu, dočim su oni izvrženi opasnosti, i kompromitovani kod Turakah, a osobito kod Austrije, te su novomu konsulu na pažnju preporučeni, a naročito sam ja opisan kao poguban čovjek i kao panslavista. Ovo je kazao Herzfeld Durandu i Malinu (franceskome konsulu) da su mu u ministarstvu kazali. Zato on sa mnom vrlo uljudno postupa i htjeo bi me uloviti. Mi dakle ovdje kao da radimo na svoju ruku, niti možemo znati tko za nama stoji, ni tko nam pruža barem moralnu garanciju za slučaj pogibelji, jer najposle mora se svak brinuti nješto za sebe da se ludo neizlaže pogibelji, i treba da misli svaki da mora skrbiti za budućnost, tim većma što se ovdašnja radnja nemože zvati patriotična, ili stranačka, nego upravo *konspiratorska*, nebudavši ondje patriotah. Ja mislim da se ne varam ako je moj postojani karakter kriv što ja nisam efektivni činovnik, no to mi

⁴⁷ S vladom Kneževine Srbije.

⁴⁸ To su radnici koji su radili oko Sarajeva u šumi. Bilo ih je oko 1000; na njihovo rodo!jublje utjecao je također Kl. Božić. Bili su spremni da se bore za oslobođenje Bosne. Imajući to u vidu, M. Mrazović je (preko A. Oreškovića) savjetovao vladi Kneževine Srbije »da se njimi okoristi za akciju« — u cilju oslobođenja Bosne i Hercegovine. Smatrajući da treba »uz ove radnike poduzetne oficire« tajno poslati u Bosnu, Mrazović je držao da bi na taj način srpska vlada u središtu »Bosne imala organiziranu vojsku«, koja bi, u »vrijeme akcije«, bila razdijeljena u više jedinica. Ali srpska vlada taj savjet nije prihvatila. Usp. Korunić, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866—68, n. dj., 95—96.

nije ni najmanje teško, pak se neću promieniti makar kako živio, ali mogu ostati patriot, bez da se u pogibeljne, bez oslonja, igre upušćam, te mi se sutra može reći: mi neznamo za to ništa, niti smo te na što ovlastili, niti te poznamo. Niti ja, niti moji suradnici, pretendiramo da se Visoka kuća u neposredni rad s' nama postavi, ali da dade takov znak koj nas može osviedočiti da za nju radimo, a ne za njena povjerenika, to mislim da nebi bilo esagerirano (pretjerano). Kad je paša fra Grgu Martića osvajao, predbacivao mu je to, da je od Visoke kuće 1000 dukatah primio, a to nije iz svoje glave izumio, jer je mene jedan vredni domorodac pitao je li fra Grgo dobio 1000 dukata? jer da to kod Visoke kuće figurira. Da on nije dobio ništa, ni 1000 para, osviedočen sam, ali je pisao prijateljima o stanju stvari, i sbilja ružno (je) da netko piše odavle, jer inače povjerenici moraju štititi, ali ako se troši novac za radnike u Bosni, a ovi ga nedobivaju, neznam kako bi se to imalo nazvati. Meni su mnogi izrazili sumnju da se stanovita svota izdaje za Bosnu, dapače rečeno mi je da i ja figuriram, zato molim Vas, da načinom veoma opreznim izvidite da li se u Bosnu što troši, i koj po prlici figuriraju kao honorirani, da u slučaju kakove z'ouporabe, uzmognemo na put stati svakoj prevari, osobito da se na ime stanovitih osoba nejeđu novci nepravedno. Ja za sebe nšam tražio nikad ništa, niti tražim, no kad sam putovao u Dalmaciju preko Hrvatske, kamo nisam u ono zimsko doba otišao iz zabave, nego da se orientiram, koliko se je daleko idea hrvatsko-srbskoga zajedništva razvila, da mogu u tom smieru ovdje raditi — dakle čisto iz političkih razlogah, dobio sam 50 dukatah putne naknade (i drugo nikada ništa) po mome povratku.

Preporučam Vam kako rekoh da ovo diplomatski izpitajte, i molim Vas da me kad uzmognete izvijestite. Povjerenik Visoke kuće koj se nalazi u Slavanskom Brodu, što Vam povjerljivo pričujem, s molbom da ovo moje pismo odmah uništite, treba da za ovo neznade, da nebi izgledalo kao korak proti njemu, a možda nije on kriv sasma, a drugo želim s njim dobre odnošaje zadržati.

U 'Pozoru' naći će te dopis iz Bosne o panslavizmu, o konsulatima, o mnenju naroda. Što se ovoga poslednjega punkta tiče, tu sam malko uzveličio, ali da je sbilja neprestana agitacija već i do naroda došla nema sumnje, i da bi ovaj, ako bi tko u zemlju provalio, ustao, takodjer nebi bilo nevjerovatno, no muhamedanci premda mrze na osmanlije gore nego kršćani, opet nebi uz kršćane vojevali radi vjerozakonskoga fanatizma; samo po sebi neće lahko što buknuti u Bosni i Hercegovini, (ali) sa malo novacah mogao bi čovjek proizvesti buntovne čete. Dopis u br. 21 'Zastave' iz Bosne o nekakovu odboru slobodnjačkome u Sarajevu, ili od kakova luđa prijatelja dolazi, ili su ga Turci (što je vjerovatnije) dali naštampati da prave intrige, jer ono je upravo denunciacija, a one agitacije dolaze dobro Austriji, koja upravo zato mora da pazi odviše na Bosnu, što gosp. Hercfeld premnogo tvrdi, i nepita da Austriju nekonvenira uzeti Bosnu, jer i onako imadu odviše posla sa Slaveni, i da je u interesu Austrie da Bosna ostane turska; no pri tom izrazio se je pred drugim da u slučaju ako bi Srbija htjela osvojiti je, tad mora Austrija. On pako nikada nije stalnoga mnenja, t.j. negovori svakim jednako, dapače kako je čuo da tko misli, tako udešava svoje razgovore, i najviše o politici razgovara. Kao što svaki koj nanovo u Bosnu dodje, tako i on je malko slab, zato nemam prilike da češće dolazim s njim u doticaj, da ga dobro karakterišem. Neću manjkati naskoro o njemu obširno Vas obavjestiti.

Gosp. Durandu izručio sam Vaš pozdrav, i on Vam iskreno odvrća. Jedna knjiga 'Naših pravicah' bila je za njega. On je postojani naš prijatelj, i referirao je potanko o svih fazah sadanjega sabora hrvatskoga, u koju svrhu sam mu sva momenta nezakonitosti, sile itd. na njegovu želju sakupio. On jedini savjestno i pošteno izvješćuje o stanju stvari, a moram izpovjediti da je i francuski konsul Mulin, čovjek još mlađ, dosta pošten i izvjestitelj, u koliko nije baš stegnut instruk-

cijama; turkofil nije nikako. Zanimaju ga mnogo naše stvari, i često o njim piše, osobito opisao je nezakonitosti pri izboru za sabor (hrvatski), i kazao da je to sabor silom sastavljen, i da ne izražava mnjenje naroda. Nije se dopalo u Parizu izvješće, kako mu je prijatelj pisao, ali opet upotrebljava svaku zgodu, da naše stvari u 'Questin' dovede.

Ruski konsul Sehulepnikow je napokon pensioniran; zamijeniti će ga Kudriavcev, sadanji konsul u Mostaru, bivši ovdje dragoman pre tri godine, a ovdašnji dragoman dečko Ilarionov polazi za vicekonsula u Mostar. U obadva imenovanja puk poiaže malo povjerenja. Znak je da Rusia nema ljudih. Ilarionov je pako fanatičan (popovski sin). I ovdašnji konsulat ruski i onaj u Mostaru dobili su u istinu u februaru okružnicu od ministeriuma, da mirovno dieluju na narod i da utalože agitacije, jer da ove godine neće biti ništa. Kudriavcev u Mostaru morao je pozvati njekoje, a to je dočuo franceski vicekonsul Morean (poljak) pak je onaj glas u 'France' iz Mostara došao. Ima u tomu politički kalkul.; Rusia je htjela Evropi pokazati da ona tobože može umiriti narode, a htjela je takodjer prepriječti agitacije austrijske, jer vidite da austro-madjarski listovi najviše agitiraju da priplāše Evropu od Rusije, i da je sklone da one pokrajine njoj (Austriji) ustupe. Šteta je što 'Nazionale' nepriobćuje sve dopise iz 'Perseveranze' o našim stvarima, jer je onaj prvi dopis u podlistku broja 18 probudio ovdje interes; ja sam zabravio pisati Matiću.

Ovdje nema ništa novoga; no vlada je u zabuni, osobito zloglasni Kačet (!?). U nedjelju 29. marta bilo je vojničko vijeće kod Valije, ali se nezna o čemu je viećalo. Policija je in floribus. Za Valiju ima mjesec danah da se govori da je svrgnut, i sav puk se raduje neizmjerno, ali mislim badava, jer on ima dosta novca da se održi. 30. i 31. (III) te 1. aprila padao je snieg, i još nema nikakova znaka proljeću. Marva skapava od gladi, i počela je krepavati. Sjeno je po 50 para 12,1/2 novč. oka, a zob 60 p. 25 novč. oka. Ako uztraje ovakova zima još 15 danah pokrepat će polovina marve u Bosni. Skupoća izvanredna je u svemu i siromaštvo kakovo nije bilo već od više godinah. Posavina i Krajina čine iznimku.

Novce za 'Naše pravice' poslat ću Vam prvom prilikom, jer nemam ovaj par zgode. Izpričajte me. Molim izručite moj poklon Vašoj familiji, i pozdrav Mazuri, ako je izišao iz hlada. Vas iskreno pozdravljajući ostajem sa veleštovanjem

Vaš Milivojić (Kl. Božić).◀

Sarajevo, 3. travnja 1868.

XI

»Mnogocienjeni prijatelju!

Posljednji put pisao sam Vam 3. travnja, i uhvam se da će te biti moje pismo primili. U istom sam Vam obećao da ću Vam prvom prilikom poslati 2 fl. 40 kr. za 'Naše pravice', što sada izpunjavam. Roskiewicza dielo nisam još primio, ali nadam se svakim kurirom.

Vi ćete se možda čuditi zašto da ja moje putovanje po Bosni još ne predajem štampi, ali meni je žaliye nego Vama. Okolnosti su takove da se moram sustegnuti, jer ako bih štampao što, morao (bih) prešutiti mnogo toga, a za upoznanje zemlje dovoljno ima materiala. Ja bih hotio mnoge istine kazati, što nikako nemogu u mom položaju, a mnogi sciene da je nužno da se u njem uzdržim. I dopisivanje u novina strašno je otegoćeno, osobito odkad ustadoše Austri-

janci sa onakvi dopisi, kakovi su u br. 21 i 24 'Zastave', i onaj u 'Politiki' što je donese posljednji broj (175) 'Pozora' u prevodu. Kad se onaj dopis sravni sa onimi u 'Zastavi', onda se vidi da svi dolaze iz istoga vrela, a po jednom tragu, bez sumnje iz austrijskoga konsulata. Sad se tekar vidi zašto je gosp. Herzfeld doveo sobom nekog Djordjevića ili Gjorgjevića ex-kapetana rodnom iz Novog Sada. On ga nazivije svojim privatnim sekretarom, i nedovodi ga u nikakovo društvo. Isti je gosp. oženjen, dakle mora izdržavati i gospodju, te bi ga morao gosp. Herzfeld dobro plaćati, a iz dosadanjega njegova načina življenja, čini se da je vrlo dobar ekonom, nego da bi si držao privatnoga sekretara. On je dakle, Gjorgjević, njemu pridat, i vidi se da su po njegovu dolasku izišli dopisi denunciatorni u 'Zastavi', a kako se vidi piše i u 'Politiku', a osobito u 'Wanderer'. Vidi se da je namjera Austrije predstaviti vani opasnost tobožnju da se Bosna pobuni, te tim načinom provaliti u Bosnu da ju tobože uzdrži na uzdi. Prije htjela je to izvesti vikom na panslavizam, a onda trubljenjem o revolucionarnim odborima. Sve lukavstvo u rečenih dopisih, zdaranje naime na tursku vlast, i prividna težnja Srbiji, nije pomogla, da se ne pomisli odmah da su oni dopisi austrijski, koj bi htjeli svuda smetnju u slavenskih poslovih izvesti, i svaku njihovu težnju buntovništvom proglasiti. 'Zastava' se je barem otkrila da je neprijateljica naroda, jer kad bi bila patriotska, nebi smjela onakove dopise primati, budući da ni jedan narod nije trubio o svojih komitetih, ako ih je imao, jer bi to značilo izdajstvo. U našem slučaju neznači izdajstvo, jer odbora niti ima, niti je moguć u Bosni, kao što sam Vam vavjek tvrdio, nego je intriga, kojom se hoće da uplaše ono malo patriotah — dapače se teroriziraju, označujući ih tako da može svatko pristom u nji uprijeti, i samo fali da još kažu imena, pak se znade tko radi u patriotskom smislu u Bosni. Valjda austrijanci uzimaju za odbor one, koje je bio pokojni Hass kao panslaviste opisao, i kako čujem uvrstio je u jednu listu sve one za koje mu je tko rekao da pišu u novine.

Od njih pronašao je sadanji konsul (Herzfeld) odbor revolucionarni, a što je kazano da ima Turakah u odboru, to je opet tobožnja taktika, da se nebi pomislilo odkle dolaze dopisi. Sve ovo nepomaže više ništa, ali se može vani općinstvo zavesti, kao što je zavedena 'Politika', koja nezna ovdašnje odnošaje; zato molim Vas da učinite pozorno ono uredništvo da neprima dopisa iz Bosne, nego od ljudih sasma pouzdanih, i neka opovrgne one viesti, ali svako ime molim da se izostavi, i da se samo o stvari govori, samo treba u demantiji natuči (naglasiti) 'da onakovi dopisi dolaze iz onakovih uredah koj rado nastoje da smetnju u slavenskih poslovih učine, i da kompromituju Slavene'.

Ne sada, nego za dugo vremena nije moguće kakova samosvojna pokreta u Bosni, tomu se protivi razciepanje vjerzakonsko, robski duh naroda, sveobće siromaštvo, pomanjkanje oružja, vodje, i svega što je potrebno da se ma kakov pokret izvede.

Gosp. Herzfeld sve većma pokazuje da je čovjek staro-austrijske škole, jedino što je bio u viših krugovih, imade umske vrijednosti više od predšastnika, a dugi pomorski život, dao mu je boju otvorena čovjeka, ali prave vrijednosti u njemu nema. Upoznali su ga već svi kolege, jer je u početku odviše bacio se na politiku, pred svakim je drugčije govorio. Pred Blauom Njemač, pred Šulepnikovim, Durandom i menom prijatelj Slavena, pred Englesom i Francusom najveći turkofil, i svuda je samo tražio da izmami tuđe misli, postupajući sa svakim kako je valjda bio informiran. To je učinilo da mu više nitko ne vjeruje, niti će mu tko očitovati prave misli, a moralo ga i to snači, kad je od svakoga i prvi put morao slušati sasvim druga mnenja, nego je očekivao.

Bivši kod dvora, mora poznavati prilično spletke, a izveo (je) on čitav onaj plan, što je odveo Maksimiliana u Meksiko,⁴⁹ t.j. on je bio tajni povjerenik koga je Maksimilijan) tamo amo slao prije nego je otišao u Meksiko. Zato nije se čuditi da se on drži velikim čovjekom i državnikom, te je valjda počeo spletkarenjem da zavede svijet o stanju ovih zemaljah. Kako rekoh time uspjeti neće, budući u stvari nema ništa, te je to samo igra marionetah. Sto se na fratre viče, u onih dopisih, to je uzrok što fratri nisu posve nakloni više Austriji, pak ih žele mržnji naroda izvrći. A viče se i na trgovce, jer, premda su zaista trgovci nevaljani bez primjera, opet neće biti orudjem austrijskim, i kao prilično inteligentni, razprostrli su ideu narodnu pod imenom srbstva, i siju mržnju na Austriju svuda, a za ovo im Turci neprieče, dakle hinc illae lacrimae.

Vi dakle u 'Politiku' pišite sasna objektivno, da se nebi dalo povoda intrigam, proglašujući kao голу laž onu viest, i čineć pažljivo uredništvo da ne primaju sličnih glasovah. 'Pozor' neka prevede taj demanti, a u nj pisat ću ja.

Za srbske novine je teško, jer mi je poznato da primaju dopise od nepoznatih osobah, samo je li što iz Bosne to oni odmah štampaju. Barem znam da 'Napredak' i 'Svetovid' tako čine, a 'Zastava' je neprijateljska Srbiji, i donosi sve što joj može naškoditi, ali nezna kukavna najviše škodi ovomu narodu, izazivajuć strogost v'asti proti njemu, i proti patriotam, koje upravo onakovi dopisi moralno ubijaju.

Poslie moga posljednjega pisma nije se ovdje novoga ništa dogodilo, jedino je otišao Ali-paša u Krajinu (Hrvatsku tursku) da pregleda vojsku. Vojska koja se čekala iz Rumelije, potvrđuje se da će doći u Sjenicu, ali još nije došlo ništa; ni oružja nije došlo više, ali ovdašnji puškari popravljaju sve puške vojničke i zaptijske.

Povjereniku sam nedavno bio pisao jedno pismo, izrazujući mu nezadovoljstvo nad njegovim postupanjem, pak mi je odpisao 'da nije primio pismo!!' — No znam da ima i od glavne kuće nekoho koj su s njim složni, zato sam Vam preporučio onoliko opreznost pri istraživanju stvari, koju Vam opet preporučam.

Moj predstojnik meni vavjek daje dosta radnje za njegove cilje, pak ih on preradjuje po svojem kalupu. Ovom ili budućom poštom poslat ću Vam jedan iztisk Petranovićevih Narodnih pjesamah, koje izvolite primiti u znak moga štovanja i iskrena prijateljstva. Onim viškom od 60 krajcerah od uloženih 3fl. molim Vas nabavite mi i odpremite 2 exemplara 'Pogleda na Bosnu sa vojenog i strategičkoga vida', u Zagrebu 1862.

Dok sam ovo pisao, iz pouzdana izvora doznajem, da je pisac onih članakah u 'Zastavi' neki Orešković, bivši Lieutenant u Granici, koji ovdje služi u turskoj službi kao ingénieur (muhendis turski) na preporuku austrijskoga konsulata. On mora biti brat ili rod Oreškovića u Biogradu. Ovo nepobija što sam gore naveo, no moglo bi biti da ovdašnji Valija (kojemu je predbačena iz Carigrada policajna strogost, te se je počeo ljuljati na stolici, radi česa je poslao ovih danah svoga pouzdanika dra Kečeta u Carigrad sa novcem nebi li se uzdržao), zna za one dopise i odobrava ih samo da opravda svoje policajno postupanje koje je u Carigradu postavilo u sumnju njegovo hva isavo povjerenje kod naroda; turski bo činovnici malo mare da ovakovi glasovi ipak škode državi; njima je prečiji osobni interes. I ovu okolnost dobro je natuknuti šuteći o imenu dopisnika i njegovu odnošaju napram vlade turske. Za 'Zastavu' sam Vam pisao da je organ Karadjordjevića,

⁴⁹ Maksimilijan I, car Meksika od 1864; Habsburgovac, austrijski nadvojvoda, mlađi brat cara Franje Josipa I. Na poticaj Napoleona III, ponudili su mu u Meksiku krunu, što je on prihvatio. Ali je protiv njega poveljen gerilski rat, u kojem je, nakon što je Napoleon III morao povući francusku vojsku iz Meksika, 1867. uhvaćen i osuđen na smrt.

koj je u dobrom odnošaju sa turskom vladom, pa u oči daje i to što od svih srbskih listovah, vlada ovdašnja drži jedino 'Zastavu', dočim iz Kneževine ne drži ni jednoga lista, a ipak bi se morala na njih više osvrutati nego-li austrijske srbske listove. Od hrvatskih (listova) drži 'Narodne Novine' radi dopisa što su donosile proti Valiji. Posljednji dopis u 'Zastavi' br. 29 mislim preporučuju licemjerno slogu izmed svih Slavenah, plaši panslavismom.

Preuzvišenomu biskupu (Strossmayeru) nisam odavna pisao; molim Vas da mu izručite prigodom moj poklon i da me izpričate, jer sam odviše ovdašnjimi stvari zabavljen. Odgovorite mi jeste li primili ovo i ono pismo od 3. travnja preko poznate adrese. Izručite moj poklon Vašoj dičnoj familiji, i moj pozdrav gosp. Račkomu i g. Mazzuri. Vama svako dobro želeći i iskreno Vas pozdravljajući jesam

Vaš odani prijatelj Milivojić
(Kl. Božić).«

(Sarajevo) 24. travnja 1868.

XII

»Dragi prijatelju!

U čudu sam što mi neodgovoriste na pisma od 3. i 24. IV. U ovom posljednjem poslao sam Vam 3fl. za dva komada 'Naših pravicah', a ostatak molio sam Vas da mi pošaljete dva exemplara 'Pogled u Bosnu sa vojnog i strategičnog vida', u Zagrebu 1862. i 1865, pa nevideći odgovorah ni ovog djela, bojim se da li se nisu pisma izgubila.

Ja sam sa povjerenikom stvari, o kojih Vam pisah, donekle razmrsio, i premda nemogu odobriti pog'edom na mene poprimiti način, moram za čas privoliti, dok mi izvrši druge njekeje stvari, pak ću mu tekar onda glede sebe jasno odgovoriti. Mislim da ću dobar rezultat postići.

U 'Novom Pozoru' od 3. svibnja imade uvodni članak koj me je jako iznenadio, i vrlo je neumiestan.⁵⁰ On je kadar mnogo škoditi, a ništa koristiti, i mislim

⁵⁰ Novi Pozor 191, 3. svibnja 1868, 1—2. U težnji da diplomatskim putem dobije Bosnu i Hercegovinu, srpska vlada se u početku 1868. sve više približavala austro-ugarskoj vladi. Nakon što je u proljeće 1868. srpski ministar K. Cukić posjetio Beč, praška je Politik oštrim riječima opomenula Srbiju da se »čuva prijateljstva« austro-ugarskih državnika. Tom stavu odgovorio je beogradski list Napredak. Osudio je federalističku politiku čeških narodnjaka, koju su temeljili na načelu historijsko-političkih individualnosti. Napredak je tvrdio da je federalizam (unutar Habsburške Monarhije) »pogibeljan« za Srbiju, dok dualizam može naprotiv dovesti »do čvrstog saveza« između Srbije i Ugarske. Prema tome, Napredak je podržavao dualizam, a time, prema gledištu hrvatskih i čeških narodnjaka, i njemačko-mađarsku hegemoniju.

Tom stavu suprotstavio se uvodničar u Pozoru. Bez obzira što je Napredak nezavisan list, uvodničar je držao da on nesumnjivo dobro poznaje i zastupa težnje vlade Kneževine Srbije, koja se, dakle, približava austro-ugarskoj vladi, vjerujući u njeno prijateljstvo. Zato je uvodničar opominjao: »Vjeruje li ovo ozbiljno i srbska vlada, onda nas je strah, da je na krivu putu. Njemački i mađarski državnici nemogu biti prijatelji kneževini srbskoj, nemogu biti radi slavenskih narodah, nad kojimi vladaju. Ovo uvijek ostaje istina, dok vladaju u Austriji ili sami Niemci, ili sami Mađari, ili oboji skupa, pa makar vladala kamerala ili demokracija, vanjska njihova politika ostaje jedna ista.« Nasuprot tome, uvodničar je isticao da su Hrvati »iskren prijatelj srbske kneževine« i da »bra-

da bi se trebalo prije posavjetovati nego naprečar onako udariti, i pokazati neprijateljem da je počela nesloga vladati, tim se njima otvaraju širom vrata da intriguju, i da malodušne uplaše. Ja mislim da je 'Napredak' morao onako pisati, dapače morao je misliti da će mu se ono odobriti, ako sbilja postoji sporazumljive izmed Vas i njih, jer nema sumnje da je od njihove strane pametno radjeno što je onako pisano, jer ne mogu drugačije ni pomisliti, nego da su onim naplaćene koncesije dobivene, i da onaj 'Napredkov' članak daljega izvodjenja nedopušta. Pogriješila je 'Politika', pogriješio je 'Napredak', a pogriješio je 'Pozor', jer kad bi ovaj list šutio bili bi na dotičnom mjestu posumnjali, da li je iskreno što 'Napredak' piše, ili da li nije ono puka konsencijencija (sloga), a sada se može uzeti da je ono ozbiljno, i mi moramo štetovati. Ignoriranje sa naše strane bilo bi nam više pomoglo, negoli ono negodovanje; naša indiferentnost bila bi stavila u sumnju njekeje krugove, i onda bi nam bili više popustili nego će sada. Sutnjom bili bi pokazali da imamo istovjetni program, i da je dobitak srbski dobitak hrvatski, i dotičnici bi bili morali biti vrlo oprezni, neznajući naše mnenje. Ovoga smo mnenja svi ovdje, koj se o tomu zanimamo, a osobito Durando.

Međutim nužno je da nam razjasnite onaj članak 'Pozorov', i međusobne (hrvatsko-srpske) odnošaje, jer smo nakani(li) posredovati. Ja se moram čuditi Vašoj bojazni, tim veće što je inteligencija naša daleko veća i što ćemo imati prijateljah moćnih, ako bi do česa došlo, što bi našu budućnost stvorilo, nego da bi se bojali hegemonije srbske. Ja mislim da nitko pametan neželi vječno robovati Njemcu i Madjaru, a koga ćemo kriviti da nam nije Bog dao onakov položaj kakov ima Srbija, da imamo inicijativu u okupljanju Jugoslavenstva. U ostalom molim Vas, da mi odmah razjasnite stvar.

G. Marovu (!?) molim Vas kažite da mi pošalje one knjige što je kod njega ostavio Zanković (!?). Roskiewiczza nisam još primio.

Iskreno Vas pozdravlja
Sarajevo, 10. svibnja 1868.

Vaš Milivojić (Kl. Božić).«

XIII

»Dragi prijatelju!

Vaše ljubezno pismo od 14. lipnja izmijenilo se je na putu sa mojim od 13. lipnja. Ovo pismo priložio sam u knjigu 'Narodne pjesme', koju sam Vam poslao kao malen znak moje iskrene odanosti.

tinskomu narodu srbskome žele svako dobro, brz napredak i veliku budućnost«, pa je — u skladu s hrvatsko-srpskim tajnim jugoslavenkim *Programom*, prema kojem Srbija treba da odigra odlučnu ulogu u oslobađanju Bosne i okupljanju Južnih Slavena — istakao da je »glavni cilj i veliki zadatak srbske kneževine tako jasan i očevidan prijateljima i neprijateljima po svojoj Europi«, a onda »mora jasan biti i srbskom narodu«. Zato je uvodničar u *Pozoru* osudio (tada, kao i kasnije) svako približavanje srpske vlade Austro-Ugarskoj, a jednako je osudio i pisanje *Napredka*, te je zaključio: »Ugarska će najljepše rieči govoriti, al Srbiji neće pomagati, da se u Turskoj razširuje, pače ona će to priečiti. A zna li 'Napredak', što bi mogli Hrvati učiniti, da se uvide žrtvovani savezu među Ugarskom i Srbijom? Spojiti se bezobzirno i očajno s Ugarskom, da od Srbije, Bosne i Hercegovine načine provincije Ugarske. U ovoj konstelaciji bila bi Srbija jamačno saveznik ne Ugarske, već Hrvatske. — Mi želimo i nadamo se, da do ove skrajne nužde neće doći; mi vjerujemo, da bi narod srbski onaj čas odbio vladu, kada bi ju vidio prema cilju težiti, koji je tako protivan interesu jugoslavenstva.«

U Vašem pismu od 14. lipnja ništa mi nepišete jeste li primili moja pisma od 3. i 24. aprila, u kom posljednjem poslao sam Vam 3 fl. a. v. od kojih 2 fl. 40 kr. za dvie knjige 'Naših pravica' a ostatak za knjižicu 'Pogled u Bosnu sa vojnog i strategičnog vida'. Oba pisma poslao sam Vam preko naznačene mi adrese, i imam u rukoh receptise, a Vi o njih ni slova ne pišete. Istina da sam Vas u pismu od 13. lipnja zamolio da me izvijestite jeste li ih primili, no da ne bi slučajno pomislili da ste me obavjestili o tomu Vašim pismom od 14. lipnja, dolazim opet moliti Vas da mi neodložno javite jeste li ih primili ili ne, da ih uzmognem reklamovati.

Iskrena Vam hvala na pismu, ono razjasnjenje mi je svakako trebalo. Dogodjaj bogradski učinio je ovdje strašni utisak, i svatko čeka s napetošću kakov će izlaz imati. Morate znati da je ovdašnje kršćansko žiteljstvo puno se nadalo od knjaza, pak si možete pomisliti težki udarac na občinstvo s' onoga glasa o ubojstvu. Turci su se u prvi mah razveselili, ali poslie pošto su počeli razmišljati što bi se sve moglo iz toga izleći, prepadoše se mnogi, i vojska se postavlja u pripravnost za svaki mogući slučaj. Doduše nema je u Bosni i Hercegovini više od 8000 regularne, ali bi joj pridružio bašibozuke ili narodna irregularna vojska. Turci misle da će Karadjordjević biti izabran, i oni će svakako nastojati da sa ovim kandidatom prodru.

O kakvom ustanku ovdje nema ni govora, a čitajte dopise u 'Pozoru', gdje dopisnik objektivno piše o stvarih kako jesu, pak ćete takodjer o tomu (se) uvjeriti. Ogorčenje je veliko kod svih razredah, a naročito muslimanah, te je nesreća ona počela (muslimane — !?) nješto sbližavati kršćanom, ali iz toga izvoditi još kakovo zajedničko poduzeće nije dopušteno. S novcem doduše moglo bi se mnogo učiniti, jedno 100.000 dukata moglo (bi) Bosnu i Hercegovinu u vatru okrenuti, jer je sve postradalo, i skapava od gladi, kakovu još nikada Bosna i Hercegovina doživila nije, a tereti se umnožavaju svaki dan, tako je udareno na koze i ovce 15 novč. na glavu, te se može računati da će Bosna morati platiti preko 3,000.000 groša više poreza nego do sada. Marva se popisuje i porez se odmah utjeruje, te se iz torovah najbolji komadi prodaju po organih poreznih za što za to, da se samo novac smogne. Desetinu vlada silom čini da kupuju zakupnici, i moraju povisiti cieniu, te je ovogodišnja prodaja desetine za 24 miliona groša na veće izišla nego lani, a siromaštvo je 10% više od lani. Vlada nezna drugo nego samo traži 'para, para' — niti je za drugo postavljena nego da puni svoje džepove i iztjeruje od naroda porez. Narod se goni na puteve od 4—5 dana hoda daleko, o svomu hljebu i trošku, bijahu ga zaptije štapovima ako zastane od gladi radeći; nevaljani ingeneri, pod ovim imenom fungiraju, osim dvojice špioni turski, neznaju trasi-rati puteve, tako će te naći velike komade puteva sagrađjene pak ostavljene jer nepristupne, a uz nji otvorene druge linie, koje će se opet do godine morati mjenjati. Tako nesretni narod gradi jedan put 5—6 putah, ostavlja svoj rad i posao, a kod kuće zaptije utjeraju porez od žene i dječice, te prodaju i posljednji gunjić ili sud što u kući ima za porez, pak ako se tim ne plati, onda gospodara bace u prange u smrdljivi aps. Seljak je tako propao, da naliči više crnoj, nego li bijeloj rasi ljudih. Ovako je naše današnje stanje, koje radi kratkoće vremena neopisujem dulje, nego u očekivanju Vašega odgovora sa iskrenim poštovanjem ostajem

Sarajevo 20. lipnja 1868.*

Vaš Milivoj (Kl. Božić)

XIV

»Velecijenjeni prijatelju!

Moje posljednje pismo od 20 te. mjes. moralo se izmijeniti na putu sa Vašim od 13. IX koj sam danas primio, i neizmjereno Vam zahvaljujem na važnim viestima koje ste imali dobrotu saobćiti mi, premda su me gorko raztužile. Ja sam bio od nekog vremena i sam opazio da držanje čitave srbske štampe napram Madjarskoj neodgovara ni najmanje pravcu koj bi morala Srbija zauzeti na slavenskomu Jugu, ako želi igrati rolu prvenstva, koju si rado pripisuje, a naročito da je ponašanje srbskog novinarstva nebratsko spram trojedne kraljevine, te sam često o tome poveo razgovor u ovdašnjih domorodnih krugovih, koji su to morali priznati i žigosati. Naročito sam to pretresivao sa g. Durandom, i profitao sam mu Vaše pismo od 3. IX koje ga je podpuno uvjerilo u istinitosti situacije. Ja sam dao i u Biograd izvestiti, da se ovdje može samo onda s' uspjehom raditi, ako bude srbska vlada u sporazumljenju sa narodnom strankom u Hrvatskoj, ali dosad nije došao nikakav odgovor.

Pismo Vaše koje sam danas primio pročitao sam gosp. Durandu i on će neodvlačno predmet na više mjesto predstaviti, s preporukom da se posreduje. Ja ću se sa mojima prijateljima dogovarati, da i mi od naše strane što god učinimo, što će oni uhvam se morati tim većma, jer znadu da bi ostali u težku položaju bez mene, osobito ako bi im ustao kao protivnik. Oni su morali i nakon one bitke novinarske od 1866. sa mnom paktirati, a to znade srbska vlada, te i nastoji barem na oko sa mnom u prijateljstvu ostati, dakako preko svojih ljudi. Glavni od njih mi je obećao da će sa mnom biti, no ako i nebude, ja ne smijem s njim prekinuti odnošaje, da mogu njihov rad pratiti. Ako što učinimo, javit ću Vam.

Vaš unutarnji položaj shvaćam podpuno, zato i jesam nastojao u mom dopisu br. 'N. Pozora' od 19. tek. mjes. na one sakupljene robove u Zagrebu dielovati, premda znam da nevriedi sve ništa, a karakterisanje koje mi o njima učiniste, osviedočava me da su oni bez glave i volje, te da su isti obično poštenje pod noge stavili. Zato i jesam uvjeren, da se sada nema Hrvatska pomoći nadati nego od izvanjskih komplikacijah.

Dali je sve istinito ili ne što se o bugarskom pokretu u novinah javlja, neznam, ali da se ovdje sbilja mnogo boje, to je živa istina. Veliko je kretanje u vojničkih krugovih; 22. ovoga mj. naglo je otišao zaptijski miralaj (zapovjednik) sa 40 žandarah u Zvornik; dan poslie odpravljeno je u Zvornik 100 tovara praha, a u Sreorničkoj nahiji svi su bašibozusi pod oružje stavljeni, i 2 skadrone kavalarije pošlo je iz Zvornika u Srebrnicu. Službena 'Bosna' donosi pako u br. 119 od 21. IX ovaj članak pod naslovom 'Vilajetske viesti': 'Čulo se je da su zločinci, koje buntovnički odbori šalju, namjeravali preći u ovaj vilajet, da kakav nered proizvedu. Premda su oni naumili bili, da nevaljano sjeme, koje im je na sčrcu, posiju po vilajetu bosanskomu, budući im to nije pošlo za rukom u bosanskom vilajetu i ostrvu Kandiji, ipak nijesu ni u tom pokušaju uspjeti, jer im u tom na putu stoji kako hrabrost muslimanskoga žiteljstva, tako i pohvalna vjernost kristjanskoga žiteljstva prema vladi carskoj; i tako se znade da oni žiteljstvu ovoga vilajeta neće sa svojim podbadanjem moći oči zasjeniti, niti će oni moći svoje kolo nevaljalstva u ovom vilajetu okrenuti.'

Ovako piše organ ovdašnje vlade, koj je dan prije nego obično izišao, da može poštom u Carigrad otići, i suvremeno su gori pomenute mjere preduzete, premda o tom pokušaju nije dosada ništa nikomu poznato. Danas je došlo u Sarajevo 200 novih rekruta.

Ako i zbilja nije učinjen nikakav pokušaj, to se vlada boji, da, ako se u Bugarskoj razgrani ustanak, može i Bosnom buna zavladatai.

Rašid Efendija, čovjek srednjeg, pokrupna uzrasta, kestenjaste pune brade, okrugle glave, i punih lica, čedan i kao plašljiv u govoru, otišao je odavle u Austriju, tobože u toplice, u istinu pako da špionira tamošnje domorođce, osobito da od uredničtvah dozna za dopisnike; govori srbski i njemački, i znade se izdavati za domorođca. On će i Beč pohoditi.

Orešković⁵¹ ga je dobro okrpio sa družinom mu u 'Narod. Novinah' zagrebačkih, samo je učinio ludo što je imenovao ljude koj su mu za put pomogli, pak i mene. I što je gospoju Kečetovu (!?) umješao, nevalja mu, a i nije istina da je bila Osman-pašina milostnica. Najgore bi bilo ako bi on mene pohvalio u drugih člancih, koje obećaje pisati, zato Vas molim da mi pošaljete sve one brojeve u kojih će on pisati. Štogod pisao, dobro je, ali je Orešković čovjek *nepostojan* (ovo medju nami) i prilična lola, pak je i ovdje dvoličnu rolu igrao. Dok viče na Turke, treba mu odobriti i podupirati ga, ali prijateljski predusresti svaku pohvalu ljudih ovdašnjih bez razlike. Vi ga možda nećete viditi, a možda Vam i nekonvenira se u stvar pačati, zato ću se ja na drugoga obratiti, što mislim da je shodnije radi našega posla.

Iz Hercegovine se upravo nećuje ništa, a najmanje o Crnogorskoj stvari; za koj dan ću saznati štogod i neću uzmanjkati da Vam javim.

Neznam dobro u kakovu svrhu iz vladinih ovdašnjih krugovah, izišao je jučer glas da su dva velikaša u Biogradu ubijena, i da je komešanje u Srbiji. Mislim da je Osman-paša pustio ovaj glas, da špionira kakav će utisak učiniti u pučanstvu, da može koga u sumnju baciti i surgunisati (!?). Tako je nategnuto stanje kod nas, da radi intrigah i špionstva, nemože se pošten čovjek s' čovjekom sastati. To nes'uti na dobro.

Sada ću Vam saobćiti vrlo neugodnu novost. Naš prijatelj gosp. Durando primio je danas pismo da će odavle biti premješćen, i njegov nasljednik mu piše da će u prvoj polovini oktobra odlaziti. Premda me on uvjerava, da će politički pravac ostati isti spram nas, opet mi ga je žao da odlazi. On ne zna kuda će ga poslati, no ako bi slučajno bio pozvat u ministarstvo vanjskih poslovah, to bi za nas bilo još bolje, ali nezna se kuda će. Medjutim molim da ovo ne predajete za sada javnosti. Ja ću i sa novim konsulom u najboljem doticaju stajati, a kaže mi prijatelj da je vele pošten i naučan.

Malo ne zaboravim jednu okolnost, kojoj pripisujem političku važnost. Gosp. dr Subotić⁵² bio je 3 dana u Biogradu; nije li on pokušao sblizenje izmed Biograda i narodne stranke u Trojednoj kraljevini?

Kadgod Vam ostane malko vremena, molim Vas javljajte Vaše odnošaje naprama Biogradu, jer je to od velike važnosti za moje djelovanje ovdje. Pozdravljam Vas skupa sa plemenitom Vašom obitelji i ostajem

Svagda odani prijatelj Milivoj (Kl. Božić)

(Sarajevo), 25. rujna 1868.◀

XV

»Mnogocienjeni prijatelju!

Posljednji put pisao sam Vam 19. X preko gosp. Duranda koje pismo će te biti jamačno dobili. Neznam ako sam Vam u posljednjem pismu što nepomenuo da je izraženo negodovanje u Biogradu odavde radi vladina držanja u pogledu troje-

⁵¹ Vidi pismo od 24. travnja 1868, dokum. br. XI.

⁵² J. Subotić (1817—1886) — srpski književnik i političar.

dne kraljevine, ali mislim da sam u jednom pismu to napomenuo. Toli ja, koli moji jednomiš'jenici (svi pravoslavni) predstavili smo preko njihova čovjeka naše nezadovoljstvo, i odrekli im svaku suradnju ako se nedovedu pameti. U 'Nar. Listu' zadržskomu biti će čitali pako onaj dopis na isti predmet smjerajući. Ja sam pak danas dobio od njihova povjerenika dotično stvari sljedeće: 'Za uvjeriti Vas da sam svagda Vaša štovana pisma visokoj kući dostavljao, imam čast Vam po nalogu iste sljedeći odgovor od strane visoke kuće dostaviti': — 'Kako visoka kuća⁵³ nalazi da Vi vrlo pogrešno mislite kad kažete, da je srbska vlada narodnu stvar u Hrvatskoj napuštala. Srbska vlada smatra srbsko-hrvatsku stvar kao svoju sopstvenu, zato ju je vrlo usrdno podpomagala, i sad je podpomaže, i podpomagać će je. To je sve najbolje poznato licima koja stoje na čelu narodne stranke i radnje u Hrvatskoj. A što se viši dio Hrvata od narodne i naše stranke odvađa i pogodbe po svojoj volji u Pešti sklapa, za to srbska vlada nije kriva, no zažaljujući tu njihovu međusobnu neslogu i štetu živo je nastojala u Pešti i kod najviših mjerodavnih krugova, da se narodna stvar neprezire i da se prava trojedne kraljevine i po ustavu tih zemalja poštuje, ozbiljno dokazujući da inače posljedice mogu biti vrlo nepovoljne, uslied čega je grof Andrašij u posljednje doba narodnoj stranki dosta popuštao, a što sve nije izpalo onako kako narodna stranka želi, i kako je srbska vlada preporučivala i podpomagala, to je opet pogriješka gospode Hrvatske. Visoka kuća veli: Mi uvažavamo patriotizam gosp. Milivoja [Kl. Božića; P.K.] ali ono što viši dio Hrvata pogrešuje i protiv obštega interesa srbsko-hrvatskoga naroda očigledno radi da srbskoj vladi predbacuje, to je vrlo nerazborito i neponjato! Vrieme će pokazati da nije tako kako misli gosp. Milivoj, zato ga liepo savjetujemo da se okani takovih neosnovanih misli. — Dalje što rekoste da je srbsko novinarstvo uz Mađjare, nije istina; srbska žurnalistika iz reda podigla je svoj glas protiv pogodbe koju je regnikolarna Komisija u Pešti učinila na štetu i uštrb narodnih prava u Trojednoj kraljevini; žale se kako im se vidi da s drugim očima gledite na našu radnju i otnošaje sa Hrvatskom.'

Ovo sam prepisao od rieči do rieči iz pisma od 10. XI. Komentara odulegja ne treba činiti, jer vidim iz riečih koje sam podbrisao i sljedećih u stavci, da je zbilja vlada srbska bila sporazumna sa dielovanjem Oreškovića,⁵⁴ komu je Andrašij⁵⁵ obećao da će primiti nagodbu po elaboratu Jankovićeve,⁵⁶ to mora da znači 'da je Andrašij narodnoj stranki popuštao', pak je pogrešila (po mnenju regencije) narodna stranka što nije onu nagodbu prihvatila, a srbska vlada nije tobože znala da drugo što uradi. Vaš izvještaj se onimi riečmi podpuno potvrđuje, i zato se radujem ovom otkritju, koj im se izmaklo. Što se Milivoja tiče, nije istina da je srbsku vladu ukorio ili okrivio radi nagodbe Žuvićeve, samo se je čudio pasivnosti srbske vlade, i srbskoga novinarstva spram iste, ali im Milivoj dopušta gospodi neka se nanj srde koliko ih volja, jer to je mali révanche za progutanu pilulu. On je zadovoljan time da su se visoka gospoda našla ponukanj opravdati se pred njim. Dali ona sledi onaj pravac, koj u ovih redcih skoro kategorično označuje to će te znati Vi, ako je što u poslednje vrieme učinjeno; ja se nemogoh dosada osviedočiti, pa ni po dočeku Biskupovu,⁵⁷ pošto sam danas pročitao dopis u pražkoj 'Correspondenz' br. 101, iz

⁵³ Vlada Kneževine Srbije.

⁵⁴ A. Orešković (1829—1906) — bivši austrijski oficir; 1862. stupio je u srpsku vojsku. Bio je (1866—68) posrednik između srpske vlade i hrvatske Narodne stranke.

⁵⁵ Gy. Andrássy (1823—1890) — mađarski političar i državnik.

⁵⁶ Grof Julije Janković, veleposjednik daruvarski, pristaša Unionističke stranke.

⁵⁷ Biskup J. J. Strossmayer posjetio je Beograd (kao vikar katoлика u Srbiji) potkraj listopada i na početku studenoga 1868.

koga se vidi da se je vlada našla u velikoj smetnji radi onoga posjeta, i da je bila prisiljena pozvati ga na ručak u knjaza.

Ja Vas molim da me izvijestite je li nastala kakova promjena u odnošajima sa Biogradom, da se znadem ravnati. — Danas Vam ne mogu više pisati jer imam mnogo posla. Od prije mjesec dana pisao sam g. Račkom fr. recom. i nisam dobio odgovora, zato Vas molim da ga pitate je li pismo dobio. Akademiji sam poslao 'Narodne pjesme' od Petranovića, ovdje tiskane, i 'Römische Alterthümer' od dra Blau, i još ne znam je li dobila. Izvolite mu izručiti moj pozdrav. General Blum, o komu je bilo u 'Pozoru', došao je ovamo. Austrijski g. konsul Herzfeld polazi u Tunis, a ovamo dolazi Zoretić iz Carigrada, rodom Hrvat. Turci se neprestano spremaju, i popravljaju staro oružje, koje diele medju Turke u svoj zemlji.

Primitite izkreni pozdrav, koj Vam šalje Vam odani prijatelj

poznati (Kl. Božić)

(Sarajevo), 13. studenog 1868.*

XVI

»Mnogocienjeni prijatelju!

Pisao sam Vam dva puta, po gosp. Durandu 19. X i 13. XI preko obične adrese, pa na moje veliko začuđenje nemam do danas nikakova odgovora, a naročito čudim se da mi na povratku iz Djakova ni slova ne pisaste kad ste u Brodu bili. Meni je više stalo nego Vi možete i misliti do toga kako stoje stvari izmed Hrvatske i Srbije, osobito posle onoga opravdanja koj sam Vam u posljednjem pismu priobćio. U istomu smislu, i još odlučnije, pisala je glavna kuća⁵⁸ ovih danah jednomu momu prijatelju, te kao primjer podpunoga sporazumljenja navadja doček Strossmayera za koga kaže 'da se zadovoljniji vratio nego je došao', što i ja vjerujem, budući je i mene uzradovala ona narodna manifestacija, ali treba mi znati kako stoje stvari sa arhitektima glavne kuće radi našega ovdašnjega posla, koj je strašno zapeo radi držanja glavne kuće spram trojedne kraljevine. U obće glasovi koje iz Biograda dobivamo, nisu najpovoljniji, i kao za stalno se tvrdi da se je opet uvriježila misao kod regencije, da diplomatskim putem zadobije Bosnu i Hercegovinu, a Madjarska morala je obećati Srbiji da će joj u tom poslu pomoći. Barem je kazao bivši generalni konsul Herzfeld da je njemu ministar rekao, da Ugarska nema ništa proti tomu, jer da i onako Srbija nebi se povisila nego po prilici za 1,000.000 duša, dočim Madjarska broji 14,000.000. Ugarska zbilja ne računa krivo, jer kada podjarmi podpuno Hrvatsku, ne samo da se nema bojati Srbije ako se ova poveća, nego će Srbiju zajedno sa Bosnom i Hercegovinom progutati, pošto se Srbija uveličanjem ovih pokrajina, bez slobodne trojedne kraljevine ne samo nebi učvrstila, dapače strašno oslabila radi raztrojenja ovdje vladajućega u vjeri, radi kojega postoje 3 elementa sasma protivna jedan drugomu, a i brojem znatna, jer muhamedanci broje do 450.000 duša, katolici blizu 200.000, koj sada samo zato se toleriraju, jer im imponira turska sila, a neveže ih nikakova zajednica ljubavi ni interesa, jer kao što sam ja u mojih dopisih u staromu 'Pozoru' više puta napomenuo, u nikakovu poslu nema zajednice, nego se prava i dužnosti (u koliko nisu državne) diele po vjeri, kao da bi bila 3 različita naroda. Nikada, u ničemu, za nikakav posao, ne sastaju se zajedno obštine za občinske poslove, nego svaka vjera u istomu mjestu sačinjava posebnu občinu. Ova stoljetna razdielba morala je prouzrokovati posebne interese, i posebne tendencije već po sebi, a što je doprineo fanatisam religiosni, to prelazi svako vjerovanje. Naročito su pravoslavni tako fana-

⁵⁸ Vlada Kneževine Srbije.

tični, da se nezna je li su Turci od njih fanatičniji, pak ipak viču na fanatizam fratara i katolika u svih novinah, koje čovjek svagda ni nedobije da čita, a iz svake rieči dopisnikah viri fanatizam. Uzmite n.p. samo brojeve 28 i 29 novosadske 'Danice' od ove godine, pak će te se odmah uvjeriti, i to piše mlad samouk čovjek od najodličnije familije Sarajevske. Citajte u broju 29 opis popovah, pak na koncu zaključuje, da su naime *glupi* a nisu *fanatici*, *dočim je fanatizam plod gluposti*, i viditi će te dali je istina što kažem. Svaki nepristrani znađe da bi katolici u prvo vrijeme oslobođenja tako prezirani bili od pravoslavnih, kako nisu danas oboja vjeroispovjedanja od Turaka, i da dakle nebi bili zadovoljni. — Turci gospodari zemlje od toliko vjekovah, da sutra postanu podanici, onoga koga su do jučer smatrali robom, jamačno da bi sačinjavali takov elemenat nezadovoljnikah, na koj bi Ugarska mogla računati za dugo vrijeme; jer treba znati da Turci koj uvidjaju na primjer skoru propast carstva, od ničesa toliko ne zaziru koliko od toga da Srbija uzme ove zemlje, dočim bi se mogli za Austriju skloniti. — Lahko je dakle viditi da bi u početku položaj Srbije vrlo težak bio, jer bi imala boriti se sa dva uporna elementa, i sa trećim vlastitim pravoslavnim, da ga sustegne od izgredah fanatizma i osvete, te bi to bile strane njezine slaboće, koje bi Ugarska znala upotrebiti, i svoje sadanje prijateljstvo spram Srbije obratiti u podpuno gospodstvo, a tu nesreću Srbije i nas svih, može prepriečiti samo podpuna sloga izmed Trojednice i Srbije, i samostalni položaj prve, komu bi bilo u interesu da se protiv svakomu napredku Madjarske na štetu Srbije. Samo ovakovom međjusobnom podporom možemo se jedni i drugi održati u pokretu evropejskom i napokon pripraviti i stvoriti zajednicu jugoslavensku. — Ali možda dok ja ovo pišem je već kasno, barem za sada, i možda je jugoslavensko pitanje odgođeno na više godina, jer je Hrvatska bez glasa, i osramotjena pred Europom od svojih vlastitih sinovah, koj kako se vidi ni najmanje se neobziru na pravu narodnu stranu, jer su bi reći sigurni da od nje nema im pogibelji, jer narod nije probudjen — inače neznam kako da raztumačim ono bezobzirno postupanje unionistah. — Srbija je izgubi'a svoga vodju, koj je imao u Europi ime, i mogao narod na oduševljenje pobuditi, a regenti teško da će što ozbiljna poduzeti, i vjenčanje Blaznavca⁵⁹ sa Katarinom⁶⁰ nenaslućuje na najbolje, jer bi reći da ga je posvojila dinastička želja.

Pri svemu tomu ide vrijeme nosi brieme i moglo bi se dobru nadati, kad bi bilo veće marljivosti, veće brige i brzine — naročito više organizacije u narodnomu radu, za koju ja dvojim da je ima najmanje — jer vidim da se u strane novine ne piše ništa, da se u isti 'Pozor' malo dopisuje iz zemlje — plod naravski domaće oskudice i siromaštva, te nema nagrađenih dopisnikah, nema čestih popularnih brošurah, nema — recimo istinu — dovoljnih radenih patriotah.

Ovdje se Turci ozbiljno spremaju za buduće događaje. Sila starog oružja je popravljena i razdieljuje se međ muhamedance, kura (rekruta) učinjena je u svoj zemlji, a iz Rumelije i Stare Srbije došlo je mnogo rekrutiracah. Jedna vojnička Komisija štapskih oficirah, sastojeća iz jednog paše (Blum — rodom Prusa) iz jednog kajmakama (Hafiz Bega) i 2 kapetana i dva lieutenanta došla je ima mjesec dana ovamo, da prouči topografično zemlju, i opredieli točke koje se imaju utvrditi ili bolje braniti. Ona drži svagdanje sjednice pod predsjedom novoga komandanta Esat-paše, koj je vojničko izobraženje u Francuskoj imao, a prava će joj zadaća biti utvrditi medju srbsko-crnogorsku, i, po svoj prilici Defile sjenički i ušća

⁵⁹ M. Petrović Blaznavac (1824—1873) — oficir, političar. Poslije ubojstva kneza Mihaila proglasio (zajedno s vojskom beogradskog garnizona) Milana Obrenovića za kneza Srbije; zatim je izabran za jednog od namjesnika malodobnom knezu.

⁶⁰ Katarina Obrenović.

Drine, od Zvornika pram sjevera. Iz toga se vidi da krivo računa Srbija, kada misli zadobiti Bosnu putem diplomatskim, a što god kašnje pokuša oružjem biti će joj teže, jer Porta misli u Bosni sakupiti najbolje sile carstva, i svi Muhamedanci će se boriti uz nju. Komisija Crnogorsko-Turska prekinula je svoj rad radi nastupivše zime, pošto je pregledala medju od Sutorine do Kolašina. Crna Gora nije dobila nikakove odštete, nego joj je Porta u principu dozvolila 100.000 forintih. Medjutim su Sarani i Drobnjaci priznali vrhovnu vlast Turske. Od 20esetak dana otvoreno je ovdašnje zema'jsko vieće, za koje se niti nezna da postoji. Ono je podpunoma onakovo, kakvo će te naći u br. 16 'Pozora' od 19. I 1867. Izbori nisu bili održani, nego je valija, dotično mutesalimi odabrali su svoje kreature, a narodu nije kazano bilo da će se izabrati. No o tomu ću ja pisati u 'Pozor'. — Priobćene Vam viesti odnosno Srbije i vojničke Komisije nije za sada za javnost, tim većma što u poslednoj stvari nije još odlučeno.

Iskreno Vas pozdravlja Vaš Božić.
(Sarajevo), 5. prosinca 1868.*

XVII

»Velecijenjeni prijatelju!

Jučer u 5 1/2 po podne došao sam zdravo u Beč, i naš dobri Joso⁴¹ dočekao me je na kolodvoru i dopratio u gostionu 'Zur Stadt Triest'. Tude mi je raztumačio svoje zagonetno pismo, a zagonetka je ta, da mu je prijatelj kazao, da je vrlo teško, skoro upravo nemoguće da mi se dađe služba, jer da bi prije svega trebalo znati zašto sam ja iz službe pruske odstupio, u obće da bi bilo teško da dobijem službu, zato što sam u pruskoj službi bio, jer se po svoj prilici nebi rada zamjeriti svetcu Bismarku. Ovo je mnenje dakako Josina prijatelja, a Joso misli da je poteškoća najviše u tome što mu prijatelj uživa veliki ugled kod velike gospode, ali dotle dok ih ostavlja na miru, t.j. dok im kakovim preporukama ne bude davao posla. Hvala na takovim rodoljubima, a hvala velikašima, prvim koji vole svoje kretanje samo za osobnu korist i uvaženje upotrebljavati, drugim, što neće da im rodoljub dosadjuje. Ništa neradeći, a za njih da se radi zahtjevati, to je značajno, i mi se od njihove protectie imamo mnogo nadati.

Ja nisam još s njim govorio, jer mi je Joso bio rekao da će danas pred podne doći po me, ali nije došao. Po podne u 2 sata sam ga potražio kod kuće, nenadjoh ga, a rekoše mi da je skoro do 2 sata bio kod kuće i da je imao mnogo posla. Valjda ćemo sutra pohoditi gospodina, pak ću viditi kakav će na me utisak učiniti.

Ja sam Josi govorio radi tiskanja onih pjesmicah, ali ne znam što će učiniti, budući ga danas nisam vidio.

Razgovarao sam s' Josom glede om'ladine Jugoslavenske, i nisam mogao zadovoljiti se izvještajem njegovim. Kako mi kaže Srbi su posve odijeljeni od Hrvatah, s' ovimi se nigda nesastaju, i za njegova boravljenja u Zagrebu zabranili su kavanaru, gdje oni dolaze 'držati' novi 'Pozor'. Kaže, da pošto je 'Jedinstvo' u Srbiji počelo izlaziti, od tada da su već počeli bili hladniti spram 'Pozora', dočim su ga prije radje čitali negoli ikakve druge novine jugoslavenske. Oni su dakle opet udarili na pravac separatizma i specifičnog srbisma, a to da je hrvatsku mladež tako ogorčilo, da neće više ništa da znade za Srbe. Najviše koncesie da čini T(omić) koj piše

---

⁴¹ Josip Miškatović (1836—1890) — hrvatski političar i publicist. Tada je u Beču uređivao *Novi Pozor*, list *Narodne stranke*.

podlistak (u 'Pozoru'),⁶² a svi drugi da idu dalje i da se skoro slažu s Kvaternikom, no Starčevića da preziru.

Ja sam se tomu odavna nadao, čim sam vidio da se je srbska vlada zadaći iznevjerila. Danas pako da se nesmije čuti ništa o Jugoslavenstvu u Biogradu. Da će to Srbija vrlo skupo platiti, o tomu nema dvojbe, ali da će morati Trojedna kraljevina se na sgoljno Hrvatsvo postaviti, i to je neizbježiva nužda. Pri tomu trebat će da se pred svietom što većma pokrije naše nespornost, da nebi zanj iz naših ustih naši neprijatelji saznali. Naročito pako Vas molim, što mi je i Joso preporučio, da postupak ovdašnje srbske omladine sa 'Pozorom' nikako na javnost neiznosimo, pa da to ni svakomu prijatelju, osobito ne mladim, ne priobćite.

Beust⁶³ je otišao u Budim, i još se onamo zabavlja. Povod odlaska se nezna, ali se može misliti da je uspjeh onako ogromni ljevice. Ja ću se odlučiti što da radim, pošto govorim sa Josinom prijateljem i vidit ću što će mi pisati Kudriavtzev.⁶⁴

Ja Vam opetovano zahvaljujem na izkazanomu mi prijateljstvu, i molit ću Vas da izručite moj poklon milostivoj gospoји i cielej plemenitoj Vašoj obitelji, imam sreću nazvati se

Vaš odani prijatelj
Klement (Božić)

Beč, 8. travnja 1869.«

XVIII

»Velecijeni prijatelju!

Jutros prispio sam iz Beča ovamo. U Beču mogu reći da sam zadovoljan bio sa učinjenimi koraci, jer sam bio u Ministarstvu vrlo prijatno primljen, i moja molba sa prilozima zadržana je da se rieši na moju korist. Tako me uvjeravaše gosp. Sectionsreferent, savjetnik Barb, i Sectionschef baron Orzsi. Samo obadva mi rekoše da se moram ustripiti za koje vrijeme, jer nema nikakova prazna mjesta gdje bi me namjestili, a to je zbilja istina; nego na skoro će biti prazne 3 agencije konsularne, i meni misli podieliti Barb u Livnu ili Banjaluci. Moj prijatelj iz Sarajeva gospodin Plehacsek (!?) kazao mi je da mogu bez sumnje biti siguran, jer se gosp. Barb s njim razgovarao i o meni koješta pitao, i njemu opet odgovorio što meni dakako nije hotio. Medjutim se držao s' menom upravo prijateljski, i kazao da niti netrebam čekati u Beču i trošiti, jer da će on moju stvar štiti kao da sam ja ovdje. Ako dakle nebi neprijatelji pokvarili njegove namjere, ja mogu biti siguran. On me je sam uputio da Zoretiću, koj dolazi ovih danah u Sarajevu pišem, jer se njemu podnašaju predlozi, kao generalconsulu, u pogledu konsularnih agentah. Ja sam to već i učinio, a Zoretić mi je bio naklonjen do sada. Samo Vas molim da za ova mjesta nikomu ništa ne govorite, da nebi tko stvar pomrsio. Ovdje sam došao zato da mi se nebi stvar pokvarila, i da me upoznadu, a naročito je baron Orzsi želio da ovamo podjem.

Kako mi je Barb kazao trebam čekati do dva mjeseca, a ja sam sasna iznemogao finacialno, i nalazim se baš u neprilici, jer 4 mjeseca ništa ne zaslužiti, a trošiti i toliko putovati, nije čudo da sam na kraju sasvim, i da sam se morao za-

⁶² Petar Tomić (1839—1918) — tada student u Beču. Od 16. ožujka do 9. svibnja 1869. Tomić je u *Novom Pozoru* objavljivao članke pod naslovom »Što hoće hrvatska omladina i kako?«

⁶³ F. F. Beust (1809—1886) — austro-ugarski ministar vanjskih poslova 1866—71.

⁶⁴ A. Nikolajević Kudriavcev, ruski konzul u Sarajevu.

dužiti. Pišem dakle ovdje gosp. Račkomu, neka bi mi dobrohotno poslao od strane Akademije 50 fl. u ime moje radnje koju ću o Bosni pisati, i Akademiji na štampanje dati. Ako zaslužujem podporu u vrijeme nužde, to je sada najbolja zgoda da mi pruži svoju pomoć, ali *neodvolučno*, jer sam ja u najvećoj stisci. Ja se ufam da me neće zapustiti.

U Beču sam bio kod prijatelja Josina, i mogu potvrditi ono što sam Vam prvi puta pisao. Nezna Vam dati ni pomoći ni savjeta, ili je nemarnost, a to je svejedno. Samo kad sam ovamo polazio, zamolio me da mu svakako moju adresu pošaljem. Ele bi reći da mu nije po volji što sam ovamo otišao. Tko propusti zgodno vrijeme, teško drugo steče. Ja sam pošteno namjeravao, ali oni nerazumješe moje namjere, a ja se u ilusie neupuštam, jer vidim da nisu ljudi. O tomu sam se najbolje osvieđočio iz pisma što sam jučer dobio iz Sarajeva, u komu ima mnogo fraza pohvale, a u poslu čovjek nije dosad uradio ništa, nego mi piše da si je to pridržavao kad ide sam na dopust, da osobno radi, ali dopusta da nije dobio, pak ako nebude imao dopusta ove godine, da će dojdūće, i onda će se starati, kao što se sada stara, samo neka imam strpljenja, i neka si nadjem zasluge dotle, i radim u smieru koj će mi prokrčiti put, osobito neka pišem. Jeli to ludo ili djetinski?! Kume uzdaj se u se i u svoje kljuse.

Vidite dakle da mi je nuždna podpora, jer ću s njom dostojnije se moći držati, a odplatiti ću je svojom radnjom, i u Bosni novim ako Bog da izkustvom, i to u nepoznatu kraju naše Hrvatske turske. Ali opetujem ja trebam *odma*, jer drugačije će biti 'Roma deliberante Saguntum perit'.

Gospodin Lacko⁶⁵ bio mi je vrlo uslužan u Beču, proveo me kroz znamenitije prediele, i pratio u nekoje zavode, i bio mi u svemu prijateljski na ruci. Ja sam mu mnogo obavezan. On je za sve vrijeme zdravo i veselo, i sinoć se zdravo i prijateljski razstadosmo, dok nam dojdje prilike da se opet vidimo.

Zahvaljujem iskreno Vašoj plemenitoj obitelji na prijateljskoj uspomeni, i uvjerite ih da ću se svagda ugodno i priznateljno sjećati liepih časovih što sam u Vašoj kući kroz moje posljednje boravljenje u Zagrebu proveo. I Vi primite moj iskreni pozdrav i izraz iskrene zahvalnosti od Vam odanog prijatelja

Klementa Božića

U Pešti, 28 travnja 1869.◀

XIX

»Mnogocienjeni prijatelju!

Hvala, sto puta hvala na učinjenoj mi ljubavi. Ja sam jutros primio 50 fl. koji su svakako ili Vaši, ili Vašim posredovanjem meni dostavljeni, inače teško da bi Akademija se tako brzo odlučila. Medjutim ako su od Akademije, molim Vas da izrečete moju najiskreniju zahvalnost prečastnomu gosp. Račkomu. Ja Vam ostajem vječno haran, jer me je ova pomoć na slobodniju nogu postavila, što je tim većma nuždno bilo, jer sam ja mogao upravo danas dostojanstvenije stupiti pred ovu gospodu.

Baron Orzsi, o kojem sam Vam pisao u zadnjem listu, nije zbilja na me zaboravio, nego je na posljednjoj zabavi kod cara, koga je ovamo dopratio, pitao Šuhaja⁶⁶ za mene, i kazao mu da vidi da sam upoznat sa bosanskim odnošajima, ali

⁶⁵ Lacko Mrazović, sin M. Mrazovića, tada studira u Beču.

⁶⁶ M. Šuhaj (1822—1889) — hrvatski političar (unionist), odjelni predstojnik za unutarnje poslove hrvatske vlade.

da nezna moja politička načela, inače da će rado podupirati moju kandidaturu za konsularnoga agenta u Bosnu, ako Šuhaj misli da ja neću biti protivan interesom austro-ugarskim. Šuhaj mi kaže da me je najbolje preporučio, i na to da mu je Orzš odgovorio, da me hoće svakako ili u Bosnu ili u Biograd poslati, nu da pitanje o ukinuću vojničkih agentah u Bosni nije još riješeno, jer da se tomu protivi ratno ministarstvo, da bi dakle moglo proći nekoliko mjeseci dok se stvar rieši, a budući sam mu ja kazao da ću primiti opet stranu službu, ako mi ne dađe jedno mjesto, kazao je Šuhaju neka me barem provisorno namjesto. Šuhaj mu je kazao da će nastojati, ali da kod ministra nema mjesta, nego da bi mogao dobiti mjesto kod zemaljske vlade, te je i meni kazao neka se predstavim banu, što sam jutros učinio. On mi je odgovorio da će pitati Šuhaja, te ćemo viditi šta će biti. To samo znam da sam banu prilično imponirao sa mojim razgovorom. Medjutim držao sam se one narodne poslovice 'kaži magarcu gospodine, dok te preko potoka prenese', premda mi se čini da i on misli, da je to moja misao. Ele veđeremo! Neka on mene samo za dva tri mjeseca makar uzme, a ja ću poslie u Bosnu, ili možda drugamo. Može biti da oni prevare mene, te me odbiju, nu ja neću ništa time izgubiti, jer nisam ništa od njih dobio. Ako se pako odluče primiti me, tada ću skoro opet doći u Zagreb, i tu proboraviti koje vrieme, kroz koje ćemo se svašta razgovarati.

Gosp. Durando mi je pisao iz Torina, pozdravlja Vas i Biskupa (Strossmayera), i žali što je bio prepriečen viditi ga; on bo je spreman da se vienča sa gospojicom Pinzelli, kćerju bivšega ministra financija, za vrieme Cavoura, ako se nevaram.

Izručite moj poklon Vašoj plemenitoj familiji, gospodinu Račkomu, i primite iskreni pozdrav od Vam svagda odanoga prijana

Klementa Božića

U Pešti, 2. svibnja 1869.◀

XX

*Velecienjeni prijatelju!

Vaše sam ljubezno pismo od 1. V primio, i iz istoga vidim da sam pogodio kad sam pomislio da ste mi Vi poslali 50 fl. Ja Vam nemogu nikada dovoljno zahvaliti na tolikoj dobroti, jer kao što sam Vam pisao, ja sam uslied toga mogao se držati dostojanstvenije prema ovim polubogovom, da od njih neprosim službu, nego da im ponudim. Obećanja su bila velika, je li su istinita, to sam Bog zna. Medjutim mi piše iz Sarajeva kancelar generalnoga konsulata, da je onamo došao glas, da će 3 agencije u Bosni ostati prazne, i svietuje me da se prijavim; on bo nije znao da mi je jedna obećana.

Ja sam u Pešti sit u svakom obziru, nego da bih dalje ovdje boravio, tim manje što sam učinio ono što sam držao za nužno glede moga namještenja. Nepoznam nikoga, a oni ljudi koje mi spominjete drže se sasma strani spram mene, tako da im se ja ni pokušavam više približiti. Hellenbacha sam dva puta potražio, a drugi mi kaže da ga nije u Pešti, a zbilja da je vidio bi ga.

Miletić⁶⁷ je bio u Novom Sadu kod restauracije magistrata, i nije još došao ovamo, nego ga čekaju u subotu ili u nedielju. Ja sam ga odma ovdje tražio, jer sam želio i sam s njim govoriti. Naši vlastodržci su pako posvema rezervirani. Zao mi je dakle da fale oni ljudi, preko kojih bih bio došao do poznanja mnogih stvarih,

---

⁶⁷ Sv. Miletić (1826—1901) — srpski političar, poslanik na Hrvatskom i Ugarskom saboru.

jer kako ja stojm s' mojim financijama, prama neizmernoj skupoći, nemogu tražiti društvo nikakovo, jer to donosi troškova, a bez novaca ni u nebo.

Madjari, i u obće socialni ovdašnji život zaudara odviše divljačtvom, i židovskom aroganciom, nego da bi čovjek mogao tražiti doticaja. Ako sam svagda dielio mnenje, da bi po nas bilo bolje sa Njemcima, ma pod kakovim uvjetima, nego s' Madjarima paktirati, pošto sam bio u Beču i Pešti, još sam se više utvrdio u momu mnenju, jer dočim je u Beču izobraženost i ugladjenost, ovdje je nadutost, glupost, židovština, nesnosnost. Neznam kakovoj kulturi i materialnomu blagostanju se imamo nadati mi i istok od Madjarske, ako se nemisli pod kulturom vlada Židova i bigota. Ja neznam kako su se naši ljudi zaljubili u tu nesretnu svezu s' Madjarima.

Ono nješto izkustva priobćit ću Vam u Zagrebu, kamo se nadam kroz 2 ili 3 dana stignuti. Novac ću Vam moći uhvatiti se kroz nekoliko dana povratiti. Primite još jednom moju iskrenu zahvalnost, izručite moj poklon Vašoj obitelji, i budite uvjereni o iskrenoj odanosti

Vašeg prijatelja Klementa Božića

(U Pešti), 5. svibnja 1869.◀

Zusammenfassung

DIE BRIEFE VON KLEMENT BOŽIĆ AN MATIJA MRAZOVIĆ ÜBER DIE VERHÄLTNISSE IN BOSNIEN ZWISCHEN 1867 UND 1869

Petar Korunić

Anfang April 1867 vereinbarte die kroatische 'Narodna stranka' (Nationalpartei) mit der Regierung Serbiens ein geheimes Programm der jugoslawischen Politik. Dieses Programm ist jedoch fast ein ganzes Jahrhundert unbekannt geblieben; erst im Jahr 1963 wurde es seitens G. Jakšić und V. J. Vučković veröffentlicht.

Aufgrund dieses Programms hätte die Bewegung zur Befreiung der Südslawen durch eine bewaffnete Aktion in Bosnien eingeleitet werden sollen, deren Endziel es war, alle südslawischen Völker zu »einem Bundesstaat« zu vereinigen.

Die Dokumente, die in der vorliegenden Arbeit veröffentlicht werden, sollen dazu beitragen, dieses Problem besser zu beleuchten. Alle stehen in engster Verbindung mit dem genannten geheimen Programm der jugoslawischen Politik. Es geht hierbei um die Briefe von Klement Božić an Matija Mrazović, den eigentlichen Leiter der 'Narodna stranka'.

K. Božić (1841—1893) war von 1864 bis 1868 als Dragoman, d.h. als Dolmetscher, an dem preussischen Konsulat in Sarajevo tätig. Božić hatte mit Mrazović Anfang 1867 engen Kontakt aufgenommen, der besonders im Jahre 1868 sehr reger war. Aus den hier veröffentlichten Dokumenten geht deutlich hervor, daß Mrazović und Strossmayer der Entwicklung der Geschehnisse in Bosnien die größte Aufmerksamkeit widmeten, weil dort, ihrer Meinung nach, der Aufstand beginnen sollte, der zur Befreiung der Südslawen führen würde.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 800 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1985.